

АБАЙ
МҰРАСЫ

**- ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ
ҚАЗЫНАСЫ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ
ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

**АБАЙ МҰРАСЫ – ҚАЗАҚТЫҢ
ҰЛТТЫҚ ҚАЗЫНАСЫ**

**(Республикалық ғылыми-теориялық
конференцияның материалдары)**

**Алматы
2009**

Редакция алқасы: Т. Әлібек, Ш.Елеуєнов, Г.Жұмасейітова,
С.Қасқабасов, С.Қирабаев, С.Қорабай,
Ж. Ысмағұлов.

Құрастырушы – жауапты редактор: филология ғылымдарының
кандидаты Т.Әлібек.

А 13 Абай мұрасы – қазақтың ұлттық қазынасы: Респ. ғыл.
теор. конф. материалдары. / Құраст – жауапты ред. Т.Әлібек. –
Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009.
– 128 бет.

ISBN 978-601-7038-47-2

Жинаққа Абайдың «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай
ұғылының өлеңі» атты тұңғыш кітабының (Санкт-Петербург,
1909) алғаш рет жарық көргеніне 100 жыл толуына байланысты
2009 жылдың 2 маусымында М.О.Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты ұйымдастырған «Абай мұрасы – қазақтың
ұлттық қазынасы» атты республикалық ғылыми-теориялық
конференцияның материалдары енгізілді.

УДК 821.0
ББК 83.3 (5 Қаз)

А $\frac{4603010000}{00(05)-09}$

ISBN 978-601-7038-47-2

© М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институты, 2009

© «КИЕ» лингвоелтану инновациялық
орталығы 2009

КІРІСПЕ СӨЗ

(Абай поэзиясының табиғаты туралы тезистер)

Бүгінгі біздің конференциямыз – абайтану тарихы үшін айтулы оқиға. 1909 жылы Абай шығармаларының жеке кітап болып баспадан шыққаны – ұлы ақын мұрасын танып-білуде, зерттеуде, насихаттауда үлкен рөл атқарды. Содан бері Абай шығармалары жеке том болып, бірде академиялық түрде, бірде ғылыми-көпшілік түрде 1916, 1922, 1933, 1939-1940, 1945, 1954, 1957, 1961, 1977, 1995 жылдары он рет жарық көрген екен. Әр басылым сайын ақын мұрасы толықтырылып, жинақтарға енгізілген шығармаларға тиісті дәрежеде түсінік беріліп, ілкі басылымдармен салыстырылып отырған. Олардың біреуі жақсы, біреуі нашар деп бағалау дұрыс болмас еді, әрқайсысының өз орны бар. Дей тұрғанмен, 1933 және 1957 жылғы басылымдарды Мұхтар Әуезов жүзеге асырғанына айрықша мән беруіміз керек, өйткені бүкіл өмірін Абайды зерттеуге, оны ғылыми еңбектерінде де, көркем шығармашылығында да насихаттауға арнаған Мұхаң ұлы ақынның әр сөзіне үніле қараған, жан-жақты зерттеген. Оның үстіне Мұхтар Әуезов бала кезінен Абай поэзиясымен сусындаған, хатты сол арқылы таныған. Демек, Абай дүниесі – Мұхаңның рухани әлемі.

Ал, 1909 жинаққа келсек, оның жарыққа шығу тарихы белгілі. Осы 100 жылдықты пайдаланып, біздің Институт сол 1909 жылғы кітапты сол күйінде, факсимиле шартымен қайтадан жариялап отыр. Ғылымның талабы бойынша араб әрпімен басылған мәтіндер еш өзгертілмей кириллицаға аударылды. Әр өлең 1995 жылғы соңғы академиялық басылыммен салыстырылып, ондағы өзгерістер әр бетте көрсетіліп отырды. Енді мамандар да, жай оқырмандар да Абай шығармаларының алғашқы басылымын сол күйінде оқып, кейінгі басылымдардағы түзетулердің мәнісін ұғуға мүмкіндік алады. Мұның өзі абайтануды дамыта түсуге ықпал етеді деп ойлаймыз. 1909 жылғы жинақты оқып отырып, Абай поэзиясын тағы бір шолып шығу мүмкіндігіне ие болдық. Соның арқасында Абайды басқа бір қырынан тануға, яғни поэзиялық тұлға ретінде түсінуге болатынын байқадық. Абайды көбінесе демократ, гуманист, ойшыл деп әлеуметтік-философиялық жағынан бағалап келсек, енді оны ақын ретінде, оның поэзиясының күдіреті неде деген тұрғыда қарастыру қажеттігі туды. Осы ойдың алғашқы көріністерін тезис формасында назарларыңызға ұсынуды жөн көрдім.

Құрметті әріптестер! Абай шығармашылығының ең басты сипаты қандай десек, ол – жаңашылдық, шыншылдық, сыншылдық және сыршылдық. Бұл қасиеттердің жекелеген түрі бұрынғы әдебиетте де болған, айталық, шыншылдық; ол терең түрде болмаса да, жыраулар мен ақындар поэзиясында болды, бірақ ол басқа формада, яғни болмысты көбінесе сырттай сипаттау, яки болмаса өткенмен салыстырма түрінде болатын, сол себепті онда кейде утопия да ұшырасатын. Ал, Абайдың шыншылдығы басқа деңгейде, ол жалаң емес, жаңағы аталған жаңашылдықпен, сыншылдықпен, сыршылдықпен біртұтас байланыста, бұлар бір-бірінен нәр алып, біріне-бірі әсер етіп тұрады, сөйтіп ажырамас көркемдік жүйе құрайды. Солай болса да бәрінің түбірі, табан тірер тұғыры, негізі әрі тірегі – жаңашылдық. Оның бірнеше себебі бар: экономикалық, әлеуметтік, тарихи, мәдени.

Бәріміз жақсы білеміз – Абайдың шығармашылық апогейі – XIX ғасырдың соңғы он бес жылына тұспа-тұс келді. Бұл кезең – Ресейге толық бодан болған қазақ еліне қайшылығы мол жаңалықтар, өзгерістер әкелген дәуір болатын. Ресейдің ішкі администрациялық жүйесі еніп, халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын, қоғамдық құрылымын, әдет-ғұрпын бұза бастады, елдің ішкі тіршілігі, адамдардың өзара қатынасы, – бәрі басқаша сипат алды. Мұның бәрі, сөз жоқ, дәстүрлі мәдениет пен әдебиетке жаңа эстетикалық міндет пен мақсат жүктеді. Ежелден келе жатқан халық әдебиеті мен ақындар поэзиясы жаңа үрдісті толықтай қабылдай алмады, әрі оны толыққанды, өзгерген ұғымға сай етіп бейнелей алмады. Өмір жаңа әдісті, жаңа стильді, жаңа түрді, жаңа тақырыптарды талап етті, ал мұның өзі, түптеп келгенде, жаңа әдебиетті туғызды. Бұл тарихи миссия Абайға бұйырды. Ол қазақ қоғамы үшін тарихи қажеттілікті жақсы түсінді де осы миссияны орындауды, бар ауыртпалығымен, қиындығымен бірге, мойнына алды. Сөйтіп, Абай жаңа әдебиеттің негізін қалады, жаңа тақырыптарды ашты, оларды тиісті дәрежеде суреттеу үшін жаңа әдісті, жаңа стильді, жаңа өлең өрнектерін тапты. Мұның бәрі ұлы ақынды үнемі ізденістерге итермеледі, жаңашыл болуға мәжбүрледі. Әрине, бұл жолда ол өзінің уыз сусыны – халық поэзиясынан – ақын, жыраулардан және Шығыс пен Батыс классиктерінен үлгі алды, алғанын түгелімен диірменше қайта үгіп, жаңаша шығарды. Жаратушы дарытқан ұлы таланты бұл істе Абайды мүлде басқа, жаңа бағытқа сілтеді, оның бүкіл шығармашылығына жаңашылдық қасиет сыйлады.

Осы жаңашылдық өз тарапынан шыншылдықты қажет етті. Өз заманының болмысын, күллі тыныс-тіршілігін барлық қайшылығымен, қуанышымен, күйзелісімен түгелдей терең де жанжақты бейнелеуді ақын өзінің басты міндеті деп білді. Өмірде болып жатқан өзгерістерді Абай екіұдай түрде қабылдады. Бір жағынан, келіп жатқан жаңалықтардың ұтымды, позитивті жақтарын мақұл көрсе, екінші жағынан, зиянды, негативті жақтарын қабылдамай, сынға алды. Сол тұстағы қазақ қауымының тіршілігі мен сана-сезімінде орын алған қайшылықтарды, жағымсыз жайттарды ащы шындықпен, қанын шығара көрсетті. Ресей отарлауының кесірінен болып жатқан қазақ арасындағы жосықсыз мінездер мен іс-әрекеттер, сондай-ақ отаршылдардың озбырлықтары мен аярлығы қазақ қоғамын шірітуге айналғанын ашына, күйзеле айтты. Бұған бір жағы қазақтың өз ішіндегі алауыздығы мен берекесіздігі кінәлі екенін көріп, соның шындығын жаны қинала ашып, жаланаштап көрсетті. Қазақ жұртының айығуы қиын дертке ұшырағанын, қазақ өмірінің барлық саласы басқа арнаға түскенін, адамдардың пиғылы өзгергенін дәл Абайдай ашық түрде бар шындықты жайып салған ақын XIX ғасырда болған жоқ.

Абайдың осы шыншылдығы сыншылыққа ұласты. Өзі көріп жүрген күллі жамандықты, куә болған заңсыздықтарды, озбырлықты, ел ішіндегі екіжүзділікті, арамдықты, тағы басқаларды ол шыншылдықпен суреттеп қана қоймай, ащы сынға алды, аямай түйреді. Қазақты дәл Абайдай ешкім сынаған емес. Бұдан ол қазақ халқын жек көрді деген ой тумауға тиіс. Керісінше, ақын өз халқын жанындай сүйді, қауымның кемшіліктерін сынау арқылы халқын жетілдіргісі келді, ширатқысы келді, сондықтан да ол жаңа өмірге сай болуға, білімге, рухани өсуге, азаматкерлікке (гражданственность) шақырды. Жеке адамның да, жалпы қауымның да кемшілігін сынауды Абай – қазақ қоғамын түзетудің құралы, амалы деп білді. Жеке адам арқылы бүкіл жұртқа ортақ келеңсіздіктерді жою, сөйтіп қазақты жаңа сапаға көтеріп, өз жағдайы үшін, әділет үшін күресе алатын, отаршылдармен тең сөйлесіп, керек болса тойтарыс беруге жарайтын азаматты қалыптастыру – Абай үшін үлкен арман, зор мақсат болды. Міне, Абай сыншылдығының детерминдік мәні осында жатқан тәрізді.

Абай поэзиясын ерекшелендіріп тұратын тағы бір қасиеті – сыршылдық. Оған дейінгі поэзияда адамның ішкі дүниесіне, жан сезіміне тереңдей бойлап, түкпіріне үңіліп, әр сәттегі көңіл-күйін сипаттап, өзінің де, өзгенің де басында болатын алуан түрлі психологиялық жағдайды суреттеу болған емес. Автордың және

лирикалық кейіпкердің жан сырын, көңілдегі ойын, жүрек лүпілін, ғашықтық сезімін, күйінішін, ренішін дәл басып, айқара ашып суреттеу – қазақ поэзиясына сыршылдықтың ең нәзік әрі ойлы түрін енгізу болды. Ақынның сезімге толы өлеңдерін оқыған шақта адамның көкірегінде жатқан шерді де, көңілдегі ойды да, ешкімге жария етпейтін құпия сырды да өзіннің басыңнан кешіргендей боласың. Осы шығармалардан адамның жан рахаты неде екенін, жан сұлулығы мен тән сұлулығы біртұтас болу керектігін көресің, ойға қаласың және ұғынасың.

Абай шығармаларын оқып қана қоймай, оны түсініп, түйсініп ойлансақ, ұлы ақынның тағылымы қандай, одан әрбір ұрпақ, соның ішінде біз де нені ұлағат етуіміз керек, нені үйреніп, бойымызға сіңіруіміз қажет деген мәселе – өте актуальді екенін айтуымыз керек. Меніңше, Абайдың бізге қалдырған өсиеті – ең алдымен адамды, сол арқылы қоғамды түзету, жетілдіру сияқты. Ол үшін не істеу керектігін Абайдан табамыз. Олар:

1. Үнемі іздену, жаңалыққа ұмтылу, өмір талабына сай болу, яғни жетіле түсу, өсу;

2. Үнемі өзіңе сын көзбен қарау, кемшілігіңді көре білу, соны түзетуге тырысу;

3. Қандай ащы болса да, шындықты айта білу, яғни азаматкерлік (гражданственность) таныту;

4. Адамды, табиғатты аялау. Басқа жанды бағалай білу, оны түсіне білу, оның сезімін, ой-өрісін ұғу, қастерлеу;

5. Қоғамға пайдалы болу, оның лайықты мүшесі болу және оны жетілдіруге жұмыс істеу.

Құрметті әріптестер! Абай поэзиясын қайта бір оқып шыққанда туған ойлар – осы болды. Бұл жерде мен тезис түрінде айтқан тұжырымдар – ақынға бұрынғыдай саяси-элеуметтік, идеологиялық тұрғыдан емес, оның поэзиясының табиғаты, ерекшелігі қандай деген шартқа негізделген көзқарас. Мен Абайдың гуманизмі, ағартушылығы, демократтығы деген мәселелерге барғам жоқ, себебі менін ойлағаным – Абай тағылымы мен дәстүрін қалай түсінеміз деген проблема еді.

Қадірлі қауым! Абайдың асыл өлеңдерінің топталып, жеке жинақ болып жарыққа шыққанының 100 жылдық құрметіне арналған конференцияны ашық деп жариялауға рұхсат етіңіздер.

НЕГІЗГІ БАЯНДАМАЛАР

Ж.Ысмағұлов

Қазақтың рухын оятқан басылым (Абайдың алғашқы жинағы туралы)

Абай шығармаларының алғашқы жинағының жарық көруі жайындағы оқиғалар қазіргі оқырман қауымға жақын таныс. Ол туралы жазылған естеліктер де баршаға мәлім. Сол естеліктерде кімнің не туралы, кім туралы жазғанына қарай, арасында кейбір айырмашылықтар бар екені де бекер емес. Бірақ осы іске тікелей қатысы бар адамдардың өз аузынан айтылған, өз қолымен жазылған деректерден туындайтын даусыз анық мағлұматтардың орны өз алдына, ерекше.

Біз соларға сүйенеміз.

Бұл орайда біздің алдымен ауызға аларымыз – Құрметті Әлекеннің, Әлихан Бөкейхановтың Кәкітай қайтыс болғанда жазған қазынама мақаласы (Мүнәһит. «Қазақ», 1915, № 105, Орынбор). Онда былай деп жазылған: «1904-інші жылы Абай мархұмның өлеңін кітап қылып басыңдар деп балаларына хат жаздым. 1905 жылдың әпрел аяғында Кәкітай Абайдың жазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді... Кәкітай біздің үйде бірер жұма жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, маз-мәйрам болдық. Анық таныстық. 5-ші майда Семейге қазақ пен саясат ісін кеңесуге мен бұғып бардым. Пароходта Кәкітаймен бір жүрдік. Сонан бері саясат ісінде бір одақ болдық» (Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы. Избранное. Алматы, 1995. 418-бет).

Енді Кәкітайдың баласы Әрхамның өз әкесі жөніндегі естелігіне келейік.

«1905 жылы жаз басында, – дейді Әрхам, – Кәкітай Абайдың зор қарызын өтеуге бел байлап, дайындық жасады. Ең әуелі кең етіп «Абылайша» деп аталатын қос жасатты. Сонан соң өз ауылында ескіше бала оқытып жүретін Мүрсейіт Бікі баласы деген молданы босатып алып, бала оқытқаннан табатын пайданды мен беремін деп міндеттеніп, сол қосқа отырғызып, қағаз, қарындаш, қалам, сия сықылды жазу аспаптарын түгендеп беріп, Абайдың ел аузына тарап, одан әркім жазып алып, сақтап жүрген өлеңдерін, қара сөздерін жинап, өзі қарап, реттеп беріп, Мүрсейітке көшіріп жазуды тапсырады...

Кәкітай, Тұрағұлдар жинап берген Абай шығармаларын 1905 жылы жаз айының басынан бастап көшіріп жазуға отырған Мүрсейіт жазу жұмысын 3-4 айдың ішінде аяқтап шықты.

Абай шығармаларының көшірме қолжазбасы дайын болған соң Кәкітай Омбы қаласына аттанады» (Қайым Мұхамедханов. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995.).

Қ.Мұхамедхановтың бұл жазғаны – Әлиханның Абай шығармаларын кітап қылып бастырындар деп хат жолдағанынан кейінгі, сол ұсынысты жүзеге асыру жөніндегі алғашқы атқарылған жұмыс. Әлекеңнің жоғарыдағы жазған Кәкітай туралы естелігіне сәйкес келіп тұр. Жалғыз-ақ айырмасы – Әлихан Кәкітайды Омыға «1905ж. сәуірдің аяғында» барды десе, Қайымның айтуында Кәкітай Омбыға шілденің аяғында барған болып шығады.

Ә.Бөкейханов жаңағы Кәкітай жөніндегі естелігінде тағы да мынадай жәйттерді баяндайды: келесі 1906 жылы қаңтардың бас кезінде ол Керекуден Семейге бара жатқан жолда, Ямышевскі (қазақша Тұзқала) деген жерде тұтқындалып, абақтыға камалады. Осы хабарды алдын-ала естіген Кәкітайлар оны жасырын тайдырып жібермек болып, алдынан көлік жібереді, бірақ олар үлгермейді, Әлекең полицияның қолына түседі. Ол кісіні қашырып жіберу амалын Тұзқаладағы қазақтар да ойластырған екен, бірақ Бөкейханов оған көнбейді. «Мен қашып кетсем, елге отряд шығады, халыққа бүлік салады. Сондықтан заң жүзінде өзім айтысамын» дегендей рай білдіреді.

Бұл жердегі біздің ерекше назар аударып айтпағымыз: ешбір қылмысы жоқ Бөкейхановты сонау Петербургте отырған билікші граф Витте мен заң министрі Акимовтың нұсқауы бойынша біраз уақыт бір жерде абақтыға жауып қойып, алдағы Мемлекеттік думаның сайлауына қатыстырмау екен. Бірақ «акка құдай жак» дегендей, полиция оны ешбір себепсіз Тұзқала мен Омбының түрмесінде төрт ай ұстағанына қарамастан, Семей облысының халқы Әлекеңді бір ауыздан жақтап, Мемлекеттік думаға депутат етіп сайлайды.

Бұл орайдағы біз үшін ерекше маңызды бір факт: осы сапарда келе жатқанда Ә.Бөкейхановтың портфелінде Абай шығармаларының бір дана қолжазбасы бар екен. Тінту кезінде түрме әкімшілігінің қолына түскен осы қымбат бұйымды (бағасын 5 мың сом деп арнайы көрсетіп) жоғалтып жібермеулерін талап етіп, Әлекең прокурорға арнайы шағым жазады.

* * *

Абай мұрасының алғашқы басылымына байланысты оқиғаларды кеңірек таратып айтатын болсақ, бұдан бір жыл бұрынғы елеулі жәйтті тағы бір еске түсіруге тура келеді.

Ақынның қайтыс болуының бір жылдығына орайластыра, 1905 жылғы қарашаның 25-27-і күндері қалалық «Семипалатинский листок» газетінің үш нөмірінде (250–252) Әлихан Бөкейхановтың «Абай (Ибраһим) Кунанбаев» деген тақырыппен көлемді азнама-мақаласы жарияланған болатын.

Келесі жылы дәл осы мерзімде бұл мақала облыстық «Семипалатинские областные ведомости» газетінде қайталап басылды. Және бір жылдан кейін, 1907 жылы Әлекеннің бұл еңбегі Императорлық Ресей Географиялық қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесі шығарып тұран «Запискиларда» Абайдың суретімен қоса жарияланды. Бұл оқиғаның орасан зор тарихи маңызы жөнінде соңғы жылдары аз айтылған жоқ. Сондықтан оны бұл жерде толық қайталап жатудың қажеті болмас. Бірақ бір-екі жәйтті бүгінгі ғылыми конференцияда тағы бір пысықтап еске түсіру парыз деп есептейміз.

Жоғары мәртебелі Әлихан Нұрмұхамедұлы осы мақаласымен екі бірдей тарихи іс тындырды. Бірінші, Абай дүние салып жатқанда басқа халықтар былай тұрсын, өзінің қазағы да атын түгел естімеген ұлы перзентін қазақ даласынан асыра, бүкіл Ресей жұртшылығына танытты. Екінші, қазірде тек көркем әдебиет пен әдебиеттану ғылымы ғана емес, бүкіл ұлттық санамыздың алтын арқауына, өшпес өзегіне айналған абайтану ғылымының негізін салып кетті. Туған халқына қызмет етемін деген азамат бұдан артық қандай іс тындыра алмақ?!

Абай шығармаларының алғашқы басылымының тарихы жөнінде сөз қылғанда, Әлекеннің осы мақаласына байланысты тағы бір фактіні еске ала кеткен орынды. Азнаманың алғашқы басылымының аяғында мынадай бір ескерту бар екен:

«Биографические данные этого некролога доставил племянник Абая Какытай Скакович Кунанбаев» дейді де, оған жалғастыра: «Оригинальные сочинения Абая и его переводы Пушкина (отрывок из «Евг. Онегина»), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Туракулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским подотделом Им. Р. Географ. Общества под редакцией А. Н. Букейханова» деген ескерту беріледі. Сол «непродолжительное время» бақандай төрт жыл созылып, тек 1909 жылы ғана жарық көрді. Және оны үкімет есебінен географиялық қоғам бастырған жоқ, Құнанбай ұрпағы өз ақшаларына шығартты. Ал кітаптың кешіктірілуінің басты себебі – осы жинақтың ең тұңғыш бастаушысы Әлихан Бөкейхановтың соңына түскен патшалық заң орындарының неше түрлі бопсалау әрекеттері еді. Тіпті жоғарыдағы қуғындау әрекеттерін бы-

лай қойғанда, 1908 жылы, Думаның депутаты болған кезінде де, ол Петербургтің түрмесіне камалып, біраз уақыт жатып шыққан.

Енді қысқаша – алғашқы жинақтың мазмұны мен құрылымы туралы.

Жинақта не бәрі 129 өлең бар, 17 бөлікке бөлінген. Үлкендері: 1-бөлік, «Халық туралы» – 34 өлең; «Өлу туралы» – 5 өлең; «Өзі туралы» – 17 өлең; «Ой туралы» – 8 өлең; «Насихат туралы» – 11 өлең; «Замандас туралы» – 2 өлең; «Ұрғашы туралы» – 2 өлең; жыл мезгілдері бір-бірден; «Сегіз аяқ» пен «Қансонар» – бұлар да бір-бірден; «Переводтар» – 42. Екі поэма – «Әңгіме Масғұд» пен «Ескендір әңгімесі» – 17-бөлік.

Біз алғашқы жинақты құрастырушылардың осы жаналығына (бөлікке, яғни тарауға бөлуіне) жете мән бермей, соны бағаламай жүрген сияқтымыз. Оған басты себеп – бұлай топтастыруды Мұханның, Мұхтар Әуезовтің онша құптамағандығы болса керек. М. Әуезовтің өз сөзін келтірейік:

«Кәкітай өзінше талдау-жіктеу жасаған. «Ой туралы», «Өзі туралы», «Ел туралы», «Ғашықтық туралы» деген сияқты тақырыптарды бөліп шығарып, әр өлеңнің мазмұнына қарай мөлшермен жіктейді... Бұл шартты түрде, біраз зорлықпен жасалған жіктеулер», – дейді ол кісі.

Рас, басылымда кейбір ұшқарылықтар бар. Кейбір өлеңдер тақырыбына сәйкес етіп топтастырылмаған. Сонсоң бір өлеңнен ғана бір тарау жасау, сөйтп жылдың төрт мезгіліне арналған өлеңдерді бас-басына жеке бөлік ету түсініксіз.

Бірақ негізінде, пинципінде, ақын шығармаларын тақырыптық мазмұнына қарай топтастырып, жеке-жеке қарастыру – ол ақын мұрасын жете түсінудің, яғни ғылыми зерттеудің алғашқы қадамы болса керек. Сондықтан оны әділ бағалау керек деген ойдамыз.

Соңғы ескерту: осы таяуда, «Егемен Қазақстанның» 3-маусым күнгі санында «Абайдың тұңғыш жинағы» деген бір материал басылды. Сонда жинақты құрастырушылардың, әзірлеушілердің ішінде Шәкәрім неге жоқ, ол неге аталмайды деген бір кінә бар сияқты. Авторы Асан Омаров деген абайтанушы ғалым деп қол қойыпты. Өзінің пікірін дәлелдеу үшін Кәкітайдың әйелі «Бибі әжейдің» бір сөздеріне сілтеме жасайды. Тұрағұл, Шәкәрім, Кәкітай үшеуі ақын шығармаларының қолжазбасын елден Семейге бірге ала барып еді деген сөзін келтіріп, осыны өз ойына үлкен дәлел еткісі келеді.

Әрине, Шәкәрімді Абайдан ажыратып қарау, әсіресе оған қарсы қою дегенге мен өз басым мүлде қарсымын. Бірақ әр нәрсе өз орнымен, өз жосығымен.

Рас, 1908 жылы Әлихан Семейге келгенде оны Шәкәрім, Кәкітай, Тұрағұл үшеуі қарсы алады. Әлде бір келісім бойынша Дума депутаттарының абақты борышы дейтінді өтеуге келгенде ағайынды үш жігіттің ағаларына барып сәлемдескені, шығарып салғаны айтылады. Ал бірақ Абай жинағы туралы оларда бір ауыз сөз болмайды. Және сөз болатын да ынғайы жоқ. Бұл кезде болашақ кітаптың бас-аяғы жинақталып болған, тек бастырудың сәті келмей жүрген тұс. Атап айтқанда, Әлиханның патша үкіметі тарапынан қуғынға ұшырауы.

Сонсоң, Шәкәрім кім еді? Ол – біріншіден, ақын. Жай ақын емес, Абайдың ең жақын ізбасары, өте үлкен тұлға. Абайдың көзі тірісінде оған беріп қойған аманаты бар. Шәкәрімге сенгендіктен тапсырылған аманат. «Сен қазақтың тарихын жаз, шежіресін жина. Ол үшін ел арала. Стамбулға барып, кітапханасында отыр, басқа да Батыс, Шығыс елдерін арала. Мұрағаттарын ақтар, атакты ғалымдарымен әңгімелес. Сонда көп нәрсеге көзің ашылады. Соның барлық қаражатын өзім төлеймін» деген.

Осы сөзін ұлы ақын, кейін, Мағауияның өлімінен соң, біржола сөзден қалып, өзін де топырақ тартып отырған кезде, баяғы аманатын еске алып, сол орындалмай қалады-ау деп қатты қынжылған. Сонда Шәкәрім ағасына тағы да ант беріп, қайтсем де орындаймын деп уәдесін берген.

Бұл жөнінде Шәкәрімнің ұлы Ахаттың әкесі туралы мынадай естелігін келтірсек, дау болмас дейміз:

«1901 жылы жақсы көретін ағам – Шәке қайтыс боды... Шәке өлгенде Абай бірнеше күн болып, Шәкенің зиратын қалатып, қыркын бергізіп қайтты... Осы өлімнің үстіне мен өте жақсы көретін Мағаш 1904 жылы қайтыс болып, Абайдың да, менің де сорым қайнап қалды. Абай Мағаш өткен соң ақылынан адаспаса да, ауыр ойдың құрсауында болып, үйде көзінен жасы парлап, отырып қалды. Біз Мағаштың жетісіне дайындалып жаттық. Ауылдың қасындағы дөң басында Абайды күтіп, елдің қадірлі көп адамдары отырған. Мен Абайға келіп: «Сіз өзіңіз: «Айтқанын істеген адам – анық адам және қайғыға қайғыра біл, оны тоқтата алар қайраты да болуы керек», – деп, бізге үйретіп, соны өзіңіз істемегеніңіз қалай?» – дегенімде, «Е, мен не деп едім?» – деді. Мен сонда:

Көзіме жас бер, жылайын,
Шыдам бер, қайрат қылайын.
Жаралы болған жүрекке
Дауа бер, жамап, сынайын, –

деген жоқсыз ба? – дегенімде: «Мен әлсірейін деген екенмін ғой. Киіндір, тысқа шығар!» – деді.

Абай сонан соң жиналған жұртқа келіп, көппен амандасып, тез бойын жинап алады да: «Мағаш тек менің ғана балам емес екен, көптің, сіздердің де балаларыңыз екен! Мен сіздерді ойламаған екенмін, ғафу етіңіздер!» – деп, сөзге араласып кетеді.

Содан кейін бір сөздің ретінде: Мынау Шәкәрім де, мен де сорлы екенбіз, – дейді де, бұған ертеректе тапсырған жаңағы аманатын еске алады: «Мына екі туысқанның қазасы қабат келіп, мұны білім жолынан қалдырды, менің Шәкәрімге білім қуғызсам деген мақсатым орындалмай қалды. Шәкәрім де, мен де сорлы екенбіз дегенім осы! – дейді. Шәкәрім: ол тілегіңізді орындаймын қайтсем де, – деп уәдесін береді. (Шәкәрімтану мәселелері. 1-том. – Алматы, 2007. 171–172-беттер).

«Уәде – құдай сөзі» деген парызға адал Шәкәрім Абай дүние салғаннан кейін іле жолға дайындалып, 1905 жылдың күзіне қарай сапарға аттанып кетеді де, одан 1907 жылы ғана оралады. Сол тұста ол үшін Абайға берген уәдесін орындаудан үлкен шаруа болмағаны түсінікті. Сондықтан барлық ағайын алдында арыздасып, ақын аға аруағы алдындағы міндетін атқаруға кетсе, оған қандай мін, қандай кінә тағуға болады? Демек, аталған мақала авторының бұл дауын мен өз басым орынсыз деп санаймын.

Енді өз жинағымызға байланысты қорытынды сөз:

Жинақты әзірлегендер:

Араб әрпінен кириллицаға аударып көшіргендер – 3 адам.
Тоқтар Әлбеков, Ақжігіт Әлібекұлы, Серікбай Қосанов.
Түсініктерін жазған да солар.

Жалпы көлемі 120 бет. Осы көлемде арабша басылымының факсимилесі қоса берілді. Жинақ қазір міне жарық көріп отыр. Мұны Абай мұрасын қастерлеу бағытындағы белгілі бір шара деп қабылдағанымыз жөн.

Назарларыңызға рақмет!

Мекемтас Мырзахметұлы

Ғасыр жүгін арқалаған ақын

Отаршылдық дәуірдегі қазақ әдебиетінде ұлттық санасы саналы түрде оянған Дулат болатын. Дулат Ресей империясының отаршылдық саясатын, ол саясаттың түпкі мақсатын да терең сезініп тани білді. Ұлттық сананың оянуына басты себеп жер отарының басталуында жатыр. Осы себепті де Дулат поэзиясының басты сарыны отаршылдық саясатқа қарсылықтан (анти-колониальный) туындап жатты.

Қазақ әдебиеті тарихындағы саналы түрдегі ұлттық сананың оянуына хакім Абай мұрасының идеялық мазмұны себепкер болғаны ақынның:

Ерте ояндым ойландым,
Етек басты көп көрдім елден бірақ, –

деп әлеуметтік өмірдің шындығы тудырған Дулат поэзиясының сыншылдық сарыны дәстүр ретінде Абай жаңғыртып жалғастыруында да белгілі бір заңдылық та бар еді.

Міне, 1905 жылғы Ресей империясында болып жатқан саяси-әлеуметтік қайшылықтан туған қозғалыстың, бодан халықтардың ұлттық санасының ояна бастауына әсер етуі қазақ зиялыларының, яғни Абайдан кейінгі жас буын жаңа ұрпақтың саяси-әлеуметтік, ұлттық теңсіздікке қарай үн көтеріп, күрес жолына түсуіне, ұлттық сананың оянуына Абай мұрасы, оның ұлттық рухы дем беруші күреске айналғанына 1909 жылы ұлттық сананы оятуға әсер еткен төрт кітаптың бір жылда қатар басылым көруі – әдебиетте ояну дәуірі басталғанын айғақтап жатты. Ол кітаптар:

1. Абайдың өлең жинағы.
2. А.Байтұрсынов. «40 мысал».
3. М.Дулатов. «Оян қазақ!»
4. Зейнелғабиден. «Насихат қазақия».

Бұлар бір жыл ішінде қатар басылым көріп, «Оян қазақ!» ұраны басты сарынға айналып, халықтың санасын оятуға ұшқын боп түсті...

Ғасыр жүгін арқалаған ой алабы Абай шығармасының тұңғыш рет басылым көруі – Абайдың өзі айтқандай:

Арғын, найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме, –

деп ақын сөзінің таралу кеңістігі мен тыңдаушыларының құрамы қазақтың екі тайпасымен шектелетін ақын анық сезінген қалпын көрсетті. Ал, 1905 жылы Абай өмірден өткен соң, бес жылдан кейін ғана тұңғыш басылым көрген таңдамалы жинағы Абайдың ақын өнері мен сөз құдіретін алты алашқа танылуы – қазақ қоғамының қалың оқырман қаумының саналы, сауатты оқырмандарын баурап алған рухани құбылысқа айналып жүре берді.

Сонау қияндағы Түркістан өлкесінің бір пұшпағы Жуалы жеріндегі жарлы ауылға да Абай кітабы жетіп, жана буын жас талап бала Бауыржанның «Әкеміз көңілді кезінде бізге Абай жайлы айтушы еді. Абай бүкіл елдің арын қорғаған ақылды азамат, оған қоса асқан ақын. Оның өлеңін ел біткен жаттап, әнін бүкіл дала шырқайды», – деп, Абай кітабын оқыған әкесі Момыштың айтуымен танып білген естелігін ортаға салады. Ұлы дала өз Абайын осылайша танып біле бастауы, тіпті, абайтану саласындағы тұңғыш ой пікірлердің де түрткі болғаны абайтану тарихында баяндалып та жүр. Абайдың қайтыс болғанына он жыл толуына байланысты «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналында басылым көре бастаған А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Н.Құлжанова, Р.Мәрсеков, Н.Төрекұлов, т.б. қалам қайраткерлерінің мақала, зерттеулерінің жазылуына негіз болған Абай кітабының ойға қозғау салу қуатында жататын.

Абай кітабымен бір мезгілде басылым көрген А.Байтұрсыновтың «40 мысалы» мен М.Дулатовтың «Оян қазақ!» кітабы қазақ әдебиеті тарихында айрықша орын алған ояну дәуірін бастап берді. Ал, Уфа қаласында оқып жүрген медресе шәкірті Зейнелғабиден әл-Жауһари әл-Омскаудің «Насихат қазақия» кітабы (Уфа, 1909) алғаш рет Абай өлеңдерін өз атымен жариялап, Абай туралы жазылған мақаласында «Абай – қазақ поэзиясының гауһары» деп аса жоғары бағалап, сырты күміс, іші алтын Абай поэзиясын туысқан татар, башқұрт халқына таныстыруды мақсат еткенін мақтаныш көре жазатыны бар. Алты миллион қазаққа халқының үні мен көзі, құлағы болатынын бір ұлттық санадағы қозғалыстың бір көрінісі десе болғандай жаңалық еді.

Абайдың тұңғыш жинағында ақынның өлең саны – 97, оның өлең жолы – 3362 болса, аударма өлеңдер саны – 42, ал өлең жолы – 1372, екі поэмасының өлең жолы – 292-ге жетті. Яғни 1909 тұңғыш жинақтағы 5326 өлең жолының жиынтығы рухани қазына көзіне айналды.

Жалпы, Абай мұрасының таралу жолына назар аударсақ, оның таралуы үш түрлі ерекшелікті көрсететін құбылысты байқаймыз.

Бірінші түрі – Абай өлеңдерінің қолжазба көшірме түрінде, алдымен, Абай ауылында таралғаны жайлы нақтылы деректер бар.

Екінші, Абай өлеңдерінің ел арасында ауызша жаттап алып, ән арқылы сырт аймаққа таралу жолынан Біржан, Естай, Мұқа, Мауқай, Шашубай, Ажар, Зейнеп, Сара, т.б. өнерпаздар әрекетін көреміз. Оның М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында да көрініс беріп жататын тұстары бар.

Үшінші түрі – Абай өлеңдерінің ел ішіне кең көлемде ауызша таралуынан алынып, баспасөзде жариялануының да өзіндік қайталанбас ерекшелігі бар құбылыс ретінде орын алуы біздің әдебиетімізге тән жайттар болатын. Мысал ретінде айтар болсақ, Зейнеп Абиденнің «Насихат қазақия» кітабында басылым көрген Абай өлеңдерінің бәрі де осы ерекшелікті байқатады. Кейде ел ішінде ауызша таралған Абай өлеңдері бөгде кісі атынан беріліп жарияланған баспасөз түрлері де ұшырасады. Мысалы, «Князь блан Загифа», «Сұлу қыз», «Әл-қисса хикаят» кітабында жарияланған Абай өлеңдері сол кітап аторларының атынан жарияланған кездері де орын алып отырды.

1909 жылы Санкт-Петербургта Бораганский баспасында жарияланған тұңғыш Абай өлеңдері кітабының бір ерекшелігі, әр өлеңнің қай жылы жазылуы көрсетілуінде жатыр. Абай өлеңдерінің қай жылы жазылғанын анықтау, әсіресе, Абай кітабының соңғы басылымдарының, яғни 1933 жылғы тұңғыш толық шығармаларынан бастап, өлеңдерді хронологиялық жүйеге түсіріп жариялаудың терең ғылыми мән-мағынасы бар еді. Өйткені, осы арқылы 20 жылдық шығармашылық өмірінде Абайдың өлең құрылысындағы өлеңнің жаңа түрлерін ендіру кездерін танып білсе болады. Әсіресе, Абай өлеңдерінде жанашыл ойлары мен кемел адам идеясының қай жылдардан бастап енуі мен оның даму жолының эволюциялық өсу жолын анықтап, танып білуімізге бастайтыны бар. Осы тұрғыдан қарағанда, Абай өлеңдерінің жазылу жылдары қойылған тұңғыш жинақтың ғылыми салмағы арта түсетін ерекшелігін айрықша атап өтудің жөні бар. Осы жазылу жылын қою дәстүрі соңғы басылымдарда үзіліссіз жалғасып келеді. М.Әуезов өзінің абайтану саласы мен көркем шығармаларында осы хронологиялық жүйені ғылыми-творчестволық ізденіс жолында шешуші орынға қоюының терең ғылыми мәні болғанын айқын сезініп отырмыз.

Бұл ерекшелікке жете мән бере қараған абайтанудың бірегей ғалымы М.Әуезовтің 1945 жылы оқыған дәрісінде: «Бұл ұстанатын, қолданатын әдісіміз... Өмірі мен өсу, даму жолдарымен,

ақынның эволюциясымен (творческая эволюция) жыл жылдап тексереміз.

Сонда өмірлік, шығармашылық ізімен жүреміз де, ақтара, қадала қарасак, әр жыл қосқан әлеуметтік, көркемдік, мәдениеттік табыс жаңалығының бәрін танып отырамыз. Сонда тарихпен, күнделік өмірмен байланысқа, ортасымен ұғысу тартысу да, замана қоғамы да және ақынның өзіндік даралық бітімі де жылдан жыл айқындау қамымен толық қамтылып отырады. Өсе, жүре, еңбек ете, іздене, таба жүріп қалыптасып тола береді. Сондағы табиғи жолын танимыз – өрісті... орынды зерттеу осы арнаға түспей болмайды» (ЛММА архиві, 249 п. 6-бет), – деп ескертуді арқылы Абай өлеңдерінің жазылу мерзімін анықтауға қаншалықты мән-мағына беретіні мен мұндалап тұр емес пе? Өйткені, Абай шығармаларының жазылу мерзімін дәл анықтап алмайынша, Абайдың ақындық шеберлігі мен дүниетанымындағы өзгерістерін, эволюциялық жетілу жолдарын танып білудің өзі екіталай болмақ. Абай өлеңдерінің жылын анықтау мәселесін М.Әуезов: «... бір топ Абай шәкірттерінің Кәкітай, Көкбай, Тұраш, Махмұт (көшірушілерінің) куәлігімен әуелі 1908 жылы, одан кейін 1927 қойылған» (ЛММА архиві 239 п. 5 бет), – деп ескертуді арқылы бұл мәселе ерте кезде, ақын шәкірттерінің куәлігімен қойылу мәселесіне аса зор мән беретіні көрініп тұрады.

Тұңғыш жинақтағы Абай өрнегі өлең үлгісін сақтау арқылы берілмей, әр өлең жолынан кейін «=» белгісімен берілуі, өлең өрнегінен бейхабар оқушыға қиын соғатыны бар. Бір жағынан қарағанда, өлең жолдары өлең өрнегімен ажыратылмай қарасөз тәрізді жызылып, тәжірибесіз оқырманға ауыр соғуы себепті де М.Әуезовтің Абай шығармаларының соңғы басылымдарында Абай өлең өрнегінің формасын бастапқы табиғи қалпына келтіруге ұзақ жылдар бойы зерттей отырып, көп түзетулер енгізуі арқылы көп еңбек сіңіруі өз жемісін берді де.

Абай өлеңдерінің тұңғыш жинағында арнау өлең түрлері де қамтылған. Бірақ толық емес. Оның белгілі бір себептері де бар еді. Осыдан болса керек, тұңғыш жинаққа Абайдың бес-ақ арнау өлеңі ғана ендірілген. Мұның себебін М.Әуезов: «... бұл алуандас өлеңдерді Кәкітайдың баспаға жібермеуінің себебі белгілі. Сол Абай сынаған адамдардың өзі, бала, бауырлары «баспаға шығарушы адамдарға өкпелейді, араздық ұстанады» деп жасқанып қалған», – деп атап көрсетеді. Өзі Абай өмірбаяны мен «Абай жолы» эпопеясын жазу үстінде ол арнау өлеңдерді (барлығы 35 өлең) жинастырып, толықтырып, оның кімге арналғанын танып-білуге зор мән бере қарап, ұзақ ізденеді.

Өйткені, оларды романға кейіпкер ретінде ендіру қажеттігі туып, өмір шындығын тарихи тұрғыдан көрсету қажет болғандықтан, М.Әуезовтің «Абайдың ақындық мұрасында өмірбаяндық деректер жоқтың қасы. Оның өлеңдерінен көптеген адамдар мен жеке кісілерге байланысты деректер өшірілген, «Тоғжан туралы» өлең де жоғалған.

Арнау өлеңдерді мен өзім жинастырып, көптеген кісі аттарын қалпына келтірдім», – деп, осы салада зерттеу жұмысының қандай деңгейде жүргізілетінін хабарлау арқылы бізді жазушы лабораториясының сырына ендіре түсіретіні бар.

Мүрсейіт көшірмелерінде арнау өлеңдер біршама ендірілсе де, ол кімге арналғанын көрсетпейтіні бар. Әрине оның сыры да Кәкітай ұстанған жағдайға байланысты болса керек.

Абай – қазақтың маңдайына біткен бірегей ұлттық ақын. Одан қалған мұра қазақ елінің қайталанбас рухани ой-қазынасына айналып, сан ұрпақтың ой-санасын байытып, жан азығына айналғалы да ғасыр толыпты. Тұңғыш өлең жинағы ата ұрпақтаң игілігіне айналса, 1930 жылдан бастап басылым көре бастаған Абай шығармаларының толық жинақтары бүгінгі ұрпақпен келешек ұрпақтардың да рухани сусынын қандыруға қызмет ете бермек.

Қазақ қауымының қолына 1909 жылы Абай поэзиясының 5326 өлең жолы тисе, бүгінде ол екі есеге жуық молығып, 7546 өлең жолына жетіп және 46 қара сөзін қоса қамтып отырған ұлттық мұрамызға айналды. Ақын мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеу жағы да жыл өткен сайын молығып, жас ұрпақтың ғылыми ізденістері саны мен сапасы жағынан да молыға дамып келеді. Осының нәтижесінде бүгінде жоғарғы оқу орындарында арнайы семинар сабақтары «Абайтану» және «Абайтану тарихы» деген салаларға бөлініп оқылып жатуы абайтану ғылымының толассыз даму үстіндегі қалпын көрсетеді.

Ғасыр жүгін арқалаған ойшыл ақын мұрасын, әсіресе, оның толық адам ілімін туған халқымыздың келешекте қабылданар моральдық кодексiнiң iргетасына айналуын асыға күтудемiз!

ҚОСЫМША БАЯНДАМАЛАР

Серікқазы Қорабай

Абайдың тұңғыш кітабын бастырушылар

Абай өзі шығарған туындыларын жинастыруға соншалықты ықылас қоймаған. 1896 жылы ғана Көкбай, Мағауия, Кәкітайлардың өтініші бойынша барлық шығармаларын жинастырып көшіруге шешім қабылдайды. Осы 1896 жылдан бастап Абай туындылары ыждағатты түрде көшіріліп, жұртшылыққа тарайды.

Абай шығармаларының халыққа таралуында көп еңбек еткен адамдар қатарында ұлы акынның тікелей тәрбиесін көрген өз балалары Ақылбай, Мағауия, Тұрағұл, жақын інілері Шәкәрім мен Кәкітай, талантты акын шәкірті Көкбай және сол қатарда Абай ауылы мен көршілес ауылдарда бала оқытқан татар молдалары Ғабитхан, Мұхамедкәрім, Махмұт, одан кейін қазақтың өз ішінен шыққан Мүрсейіт, Самарбай, Ыбырай, Хасен, Дайырбай сияқты бала оқытушылар болды. Олар Абайдың тірі кезінде-ақ акын өлеңдерін көп көшіріп, қолжазба күйінде ел арасында таратып отырды.

Жалпы, Абай шығармаларын көшіріп таратушылар арасында Мүрсейіт Бікеұлының еңбегі айрықша. Ол жастайынан Абайдың ұдайы қасында болып, тәрбиесін, өнегесін көру арқылы таза молдалыққа берілмей, өздігінен ізденіп, орысша да білім алған. Жазуы анық та әдемі болғандықтан Абай өзі оны таңдап алып, шығармаларының басты көшірушісі етеді. Акын өлеңдерін жатқа білген көзі ашық, сауатты молда Мүрсейіт осылайша Абайдың ел ішінен жиналған шығармаларын қайта көшіріп, мұқият жазып шығады. Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағы да осы Мүрсейіт көшірмелеріне сүйеніп дайындалғаны белгілі. Сол себепті де, оны Абай туындыларының өз мәнінде бүгінгі күнге жетуіне еңбек сіңірген адамның бірі деп тану керек.

М.Әуезов атап көрсеткендей: «Абайды бұлайша қолжазба күйде көшіріп алып тарату тобықты іші мен Семей уезі ғана емес, Қараөткел, Кереку, Қарқаралы. Өскемен, Зайсан, Лепсі, Қапал уездерінің барлығында да көп жайылған өнегелі-дәстүр есепті болады» (1,21). Абайдың қолжазба күйінде көшірілген туындылары осылайша қазақ даласының солтүстік шығыс, оңтүстік өңірлеріне тарай бастаған.

Ал, Абай шығармаларының алғаш рет жеке кітап болып шығуына Кәкітай мен Тұрағұлдың сіңірген еңбегі өлшеусіз.

Кәкітай, шын есімі – Ғабдұлхакім Ысқақұлы Құнанбаев 1869 жылы бұрынғы Семей губерниясының Шығыс болысындағы Ақшоқы қыстағында (қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданы) дүниеге келіп, 1915 жылы сол жерде қайтыс болған. Ол – Абайдың туған інісі Ысқақтың тұңғыш баласы. Ата-анасының еркелетуімен шын есімімен емес, «Кәкітай» атанып кеткен. Ол сегіз жасынан бастап ауыл молдасынан төрт жылдай сауатын ашып, түрікше, арабша хат танытын халге жетеді. Әкесінің баласын одан әрі оқытуға шамасы келмейтіндігін, әрі Кәкітайдың ерекше зеректігін байқаған Абай 1882 жылы оны өзіне бала етіп алып, Мағауиямен бірге тәрбиелейді, Семейге бірге ертіп барып, орыс тіліне үйретеді. Бір-екі жыл ішінде Кәкітай орыс тілін жетік біліп қана қоймай, орыс әдебиетінің классиктерінің шығармаларын, Еуропа мәдениеті қайраткерлерінің еңбектерін оқып, өз заманының білімді азаматы болады.

Кәкітай Абайдың өзі тәрбиелеп өсірген талантты шәкірттерінің бірі атанып, оның ақыл-кеңесімен Тұрағұл екеуі қара сөз, аударма, көңіл-күй тақырыбындағы қысқа өлеңдер жазумен айналысады. «Абай ағамның қатарында жүрген 24 жыл ішінде оның үйретпеген білімі болмады, бірақ бәрін түгел ұғып ала алмадым» деп ұстазы туралы ілтипатпен еске алып: «Сондықтан мен Абай ағама зор қарыздармын, ендігі мақсатым шамам келгенінше оның асыл қазынасын кейінгі жастарға жеткізіп кетемін» деп уәде береді. 1904 жылы Абайдың сүйікті ұлы Мағауия, артынан іле-шала ұлы ақынның өзі, одан кейін үлкен баласы Ақылбай қайтыс болып, Құнанбай әулеті үлкен қайғыға душар болғанда, барлық ауыртпалықты Кәкітай мен Тұрағұл көтереді, барлық қиыншылық екеуіне түседі.

Бұл туралы Архам Кәкітайұлы Ысқақов өз естеліктерінде былай деп жазады: «Абай, Ақылбай, Мағауия төрт айдың ішінде өліп, оларға караған он шақты ауыл басшысыз, панасыз қалған соң бұрыннан сол ауылдардың өз адамы болған Кәкітай мал мен жанға иелік жасады. Ендігі Абай артында қалған бала-шағасының бас көтерері үлкені Тұрағұл бұрын өзінің туған шешесі Әйгерімнің азғана дәулетіне ие болып, Абай мен Мағауия ауылдарына келіп-кетіп қонақ ретінде жүретін еді. Енді Абай өлген жылғы сайлауда Тұрағұлды ағайын-туысқандары Абайдың мирасқойы ғой деп болыс қойды, кеңсесін, тілмашын Жидебайдағы Абайдың аулына орналастырды. Тұрағұл бұрын еселі қыстау ала алмаған еді. Жидебайдың солтүстік жағындағы Барак деген жерден бір қыстаулық жер берді. Кәкітайдың ендігі серігі, атқамінері Тұрағұл болды» (2,178-179).

Тұрағұл Кәкітайдың жақын серігі ғана емес, Абай өлеңдерін кітап етіп шығару жолындағы басты көмекшісі де болды. Кәкітай екеуі Жидебайда бала оқытып жүрген Мүрсейіт Бікеұлына өз қалталарынан ақша беріп, бұрыннан жинап жүрген Абай шығармаларын көшіріп жазғызады. «Мен Абайдың қарызын ұмытпай, шамам келгенше қызмет етуді өз борышым деп біліп, арттағы жастарға қалдырған өсиетін, қазақ халқына істеген еңбегін баспаға бастырып, көпке таратуды міндетіме алдым» деп, Кәкітай Тұрағұлмен бірге ұлы ақын мұрасын ыждағатты түрде жинастырып, баспаға әзірлейді, осы істердің басы-қасында өзі ұйтқы болып, басшылық етеді. Абай қайтыс болғанда қазақтың аса көрнекті қоғам қайраткері Әлихан Бөкейханов ақынның тұңғыш өмірбаянын орыс тілінде жазып, Семейде шығып тұрған «Семипалатинский листок» газетінде 1905 жылы жариялаған қазанама мақаласында ақын өміріне катысты барлық деректерді Кәкітай бергенін ерекше атап өтеді.

1905 жылдан бастап Әлиханның кенесімен Абай шығармаларын баспаға әзірлеуге кіріскен Кәкітай мен Тұрағұл қаржы жағын ойластырып, қолда бар мәтіндер қолжазбаларын жинақтайды. Сол жылы жазда Семейде, одан кейін Омбыда Әлиханмен кездесіп, Абай жинағының қолжазбасын тапсырады.

Әлихан Бөкейханов «Семипалатинский листок» газетінде жарияланған Абай туралы сол мақаласының соңында жуық арада Абайдың өлеңдер жинағын Императорлық орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі шығаратынын хабарлаған (3,310). Осылай айтқанмен де Абайдың тұңғыш кітабын шығару ісі ұзаққа созылады. Оның басты себебі, Әлихан саяси қызметі үшін тұтқынға алынып, түрмеге қамалады. 1906 жылы қаңтарда ол Павлодар түрмесіне қамалғанда оның портфелінде Кәкітай тапсырған Абай шығармаларының қолжазбасы да болған. Бұл туралы Павлодар уезі 2-ші участогының бітістіруші судьясы Ә.Бөкейхановпен кездескен кезде оның мына өтінішіне назар аударады: «Алихан Нурмухамедович Букейханов, содержащийся в Павлодарской тюрьме, заявил, что он просит об аресте его до сведения прокурорского надзора... а также просит принять меры к сохранению рукописи на киргизском языке (патша заманында қазақтарды «киргиз» деп әдейі кемітіп атағаны белгілі. – С.Қ.), имеющейся в арестованном у него портфеле, содержащий стихотворения, так она оценивается в 5000 рублей. Стихотворения эти принадлежат киргизскому поэту Кунанбасву» (4,117-118).

Осыдан кейін Ә.Бөкейханов 1908 жылы тағы да тұтқындалып, Санкт-Петербург түрмесінде отырып шығады. 1905 жылы

баспаға дайындалған Абай кітабының төрт жыл бойы кешеуілдеуінің басты себебі де осы жайттарға байланысты болса керек.

Абай кітабын бастыру жөні болмағаннан кейін Кәкітай тәуекелге бел буып Қазан қаласына сапар шегеді. Осы қалада Санкт-Петербургтегі белгілі баспагер Ілияс Бораганский баспаханасының өкілімен келісім-шарт жасасып, болашақ кітаптың корректорлығын өз мойнына алады, ақысын да дереу төлейді. Ілияс Бораганский баспасы әр табақ қағазды басып, почта арқылы Шыңғыстаудағы Кәкітайға жібереді де, өз тарапынан Кәкітай қателерін түзеп, қайта қайырып отырады. Қолдан көшірілген жинақты бастыруға біршама уақыт кетіп, Кәкітай Тұрағұл екеуі Абайдың тұңғыш кітабын шығару үшін мал-жанын аямай үлкен еңбек сіңіреді.

Осындай қажырлы еңбек арқасында 1909 жылы Абайдың тұңғыш жинағы «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғылының өлеңі. Бастырған: Кәкітай, Тұрағұл Құнанбай ұғландары» деген тақырыппен Санкт-Петербургте жарық көріп, барлық данасы Семейге Кәкітай атына жіберіледі де, сол жерден бүкіл қазақ даласына тарайды. Абай мұрасын тұңғыш рет баспа жүзінде жариялап, жеке кітап етіп шығаруда Кәкітай мен Тұрағұл еңбегі ерекше болса, Кәкітай жазып, осы жинақта жарияланған «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі» атты қазақ тіліндегі тұңғыш өмірбаяндық мақаласын Мұхтар Әуезов жоғары бағалап, ұлы ақынның өмірбаянын жазу кезінде Кәкітай мақаласының көп көмегі тигенін тебірене еске алған.

Ұлы ақынның жинағын дайындаған кезде Кәкітай мен Тұрағұл Абай өлеңдерін мазмұны мен тақырыбына қарай өздерінше жүйелеп, 17 бөлікке жіктеген. Бұл ретте «Халық туралы» деп аталатын бірінші бөлікке – 34, одан әрі қарай рет бойынша келгенде: «Өлең туралы» – 5, «Өзі туралы» – 17, «Ғашықтық туралы» – 10, «Ой туралы» – 8, «Насихат туралы» – 11, «Замандастар туралы» – 2, «Сегіз аяқ» – 1, «Сұлу ұрғашы туралы» – 2, «Жазғытұры» – 1, «Жаз» – 1, «Күз» – 2, «Қыс» – 1, «Аңшылық туралы» – 1 өлеңнен енгізілген де, «Переводтар» деп аталған он бесінші бөлікке А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.А.Крыловтан 41 аударма өлең, соңғы он жетінші бөлікке «Әңгіме Масғұт», «Ескендір әңгімесі» поэмалары кірген.

Жалпы алғанда, жинақта Абайдың 145 өлеңі мен 2 поэмасы жарық көрген. Кітап соңына Кәкітай жазған Абай өмірбаяны мен ақынның фотосуреті берілген. Кәкітай жазған Абай өмірбаяны көлемі шағын болғанымен ақын өмірінің көп қырын қамти алды, «Қазақтың мәдениет тарихына, Абай мұрасына ерекше еңбек сіңірген, Абай өзі тәрбиелеп баулыған жас, жұртшылық-

тың көрнекті өкілі болған Кәкітай Ысқақұлының еңбегін айрықша айту керек» – деп жазды Мұхтар Әуезов (1,16).

Кәкітай мен Тұрағұл алғаш бастырған Абай жинағы сол өзгеріссіз күйінде 1921 және 1922 жылдары Ташкентте және Қазанда қайта басылып шықты. 1915 жылы 18 қаңтарда «Қазақ» газетінде Ә.Бөкейханов Кәкітайдың қайтыс болуына байланысты «Қош, карағым!» атты мақала жариялап, Кәкітайдың Абай жинағын шығарудағы еңбегіне жоғары баға береді (5,134-135).

Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағы мұқабасының төменгі тұсында: «Восточная» Электро-печатня И.Бораганского» деп жазылып, кітаптың қай баспаханадан шыққаны және иесі кім екендігі анық көрсетілген. Сонда бұл Бораганский деген кім еді? Біз бұған дейін Абай жинағын дайындап құрастырушылар туралы айтып келдік те, бұл кітапты бастырушы И.Бораганский есімін ол туралы толық мағлұмат болмағандықтан жай ғана атап келдік. Ал, шын мәнінде, И.Бораганский өмірі мен қызметі туралы көп ізденіп, тұңғыш мақала жазған көрнекті абайтанушы-ғалым Қайым Мұхамедханұлы болатын. Ол әйгілі шығыстанушы-ғалым А.Кононов Мағжан Жұмабаев пен Бейімбет Майлиндердің ағакты «Ғалия» медресесінде бірге оқыған жақын досы, қазақ мәдениетінің шынайы жанашыры болған башқұрт жазушысы Сәйфи Қудашка хат жазып, Санкт-Петербург және Уфа қалаларындағы кітапханаларға қайта-қайта тапсырыс беруі нәтижесінде 1989 жылы Семей облыстық «Семей таңы» газетінде «Илияс Бораганский» атты танымдық мақала жариялады (6,292-299).

Мақаладан белгілі болғандай Илияс Бораганский 1852 жылы Қырымдағы Бақшасарай қаласында туған. 15 жасына дейін Қырымның мектеп, медреселерінде оқып, хұсни хат, яғни әдемі жазуға машықтанған. 1867 жылы Түркияға барып, 7 жыл бойы Стамбулда баспа, сурет, хұсни хат ғылымдарын үйреніп оқып қайтқан соң 1876 жылға дейін Қырымда тұрып қызмет еткен. 1882 жылы Петербургке келіп, әдемі жазу-сызу өнерімен шұғылданған, Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінде оқытушы болған. Жеке баспа ашып, шығыс тілдерінде кітаптар шығарып тұрады. И.Бораганский баспаханасында шет тілдерінде отыздан артық кітаптар мен журналдар басылып тұрған. «Тәржіман» газетінің 1900 жылғы 14 маусымдағы № 23 санында жарияланған «Илияс мырза Бораганский» атты бас мақаласында хұсни хат шебері И.Бораганский қызметі туралы, оның баспаханасы туралы айтыла келіп, алыс аймақтарда кітап бастыратын адамдардың өз еңбектерін осы И.Бораганский баспа-

ханасына бастыруға берсе, оның жұмысы жақсарып үлкен жәрдем болатындығы туралы айтылған.

Кейін І.Бораганский 1919-1923 жылдары Уфа баспаханасында башқұрт бөлімінің бастығы болып істейді. 1923 жылы Башқұртстанда І.Бораганскийдің баспа ісіне сіңірген жарты ғасырлық мерейтойын атау жөнінде Уфадағы «Яңы юл» газетінде 1923 жылы «Матбуғат дониясында илле еллык хезмет» атты мақалада айтылған. Оның 1934 жылы қайтыс болғаны туралы ғана мәлімет бар. Атақты баспагер туралы Қайым Мұхамедханұлы келтірген соңғы дерек те осы. Баспагердің одан арғы тағдыры белгісіз.

Біздің ойымызша, Ә.Бөкейханов І.Бораганскиймен жақын таныс болған, оның үстіне бұл мақаланы Абай және оның шәкірттері оқыған сияқты. Кейін басқа қалаларда мүмкіндік болмағаннан кейін қиыр шетте орналасса да, Абай кітабын шығару мәселесінде осы І.Бораганский баспаханасына тоқталған сияқты. Олардың бұл шешімі өте сәтті болды. Біріншіден, Абайдың тұңғыш жинағы, ең бастысы – үлкен империя астанасы Санкт-Петербургтен шықты, екіншіден, бүкіл елге белгілі І.Бораганский баспаханасынан жарық көрді. Бұл екі жайттың өзі үлкен мәртебе, мерей болатын.

Болашақта да Абайдың тұңғыш жинағын бастыру ісі туралы мұнымен бітпеу керек. Мүмкіндігінше, Абай шығармаларын дайындаушылар қатарында тағы кімдер болды, Кәкітайдың Жидебайдан басталып Санкт-Петербургке дейін созылған ұзақ сапарында қасында кімдер болды, кітап шыққан баспахана иесі І.Бораганский туралы толық мағлұмат жинау керек. Сонда біз абайтанудың кітап шығару сияқты бір тармағын толықтыра түсеміз.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. Т.20.
2. Жүрегімнің түбіне терең бойла: (Абай туралы естеліктер) //Құр. Б.Байғалиев. – Алматы: Жазушы, 1995.
3. Бөкейхан Ә. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.
4. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995.
5. «Қазақ» газеті. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.
6. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. Т.6.

Раушан Кайшибаева

Некоторые проблемы перевода прозы Абая на русский язык

В творчестве Абая особое место принадлежит написанным в прозе назиданиям «Ғақлия» (Слова назидания). В академическом полном издании на казахском языке приводятся сорок шесть слов. «Қара соз» Абая отражают огромные познания поэта, помогают понять его художественные искания, научные, религиозные, общественно-политические взгляды. Назидания Абая написаны так, чтобы слушатель, читатель почувствовал, что его мысли, переживания, страдания, надежды предназначены конкретно ему. Абай в своих «Қара соз» приглашает своего читателя к духовному сопереживанию наедине. Чтобы вдохнуть жизнь в свои «Ғақлия» Абаю нужен был не только его недюжинный талант, но главное – искренность.

В прозе Абая мы видим, что он не придерживается в ней одного стилистического режима. Как и в его поэзии, в «Қара создер» особо проявляется гуманистическая направленность его творчества, создаются назидания большой внутренней энергии и экспрессии, в них естественное для него самоощущение сына всей национальной культуры, ее многовековой поэзии. Без риторического красноречия, лаконичные и полные горестных раздумий они, несмотря на свои малые формы, призваны служить эпическим задачам (ведь они призваны выразить наиболее болезненные моменты исторического опыта нации). Абаевская точка зрения и энергия внутреннего ритма «Ғақлия» имеют большую, чем жанровые условности силу, порой назидания переходят в лирическую исповедь, внутренний монолог. Тревога Абая в связи с пошатнувшимися ценностями бытия заставляет обратиться в назиданиях к поискам постоянства и гармонии.

Абаю пришлось взять на себя смелость стать самосознанием своего времени и, чтобы совершенствовать свой народ, ему были нужны новые основы, новые концепции, новые взгляды. От высокой поэтичности, изящества в своей ранней поэзии, зрелости и новых средств стиховой выразительности 70-х – начала 80-х годов Абая потянулся к прозе, причем бессюжетной, в которой сплывилось в одно целое проза и диалог, настоящее и будущее, раздумья и мысли, философия и религия. Пульсация его мыслей, чувств, настроений и создает абаевские назидания, и вот уже второй век читателей потрясает глубина, подлинность, напряженность его переживаний, в них нет декора-

тивной нарядности. Абай высвобождался от внешней и внутренней регламентации, создав ни с чем не сравнимые, не традиционные назидания, а их трансформацию, зависящую от глобальных проблем его века. Множество смысловых плоскостей и направлений движения мысли освоила проза Абая. Не свойственные восточным назиданиям резкие повороты, экспрессия переходов, утверждение и отрицание стоят в них рядом, как нераздельные полюсы одной и той же правды. Различные координаты времени пересекаются, историческая эпоха призывает поэта отчетливее различать белое и черное, время индивидуального бытия в них становится все короче. Величественный смысл божественного начала и жалкая временность человеческого существования – такова шкала колебаний пульсирующей мысли Абая, плотной и напряженной структуры его прозы.

Абаевские назидания были написаны с 1890 по 1898 годы. Количество их сорок шесть, некоторые из них короткие – к ним относятся шестнадцатое, восемнадцатое, девятнадцатое, двадцатое, двадцать четвертое, тридцать первое и сорок пятое слова. Особняком среди них стоит сорок шестое слово, это историческая статья в форме очерка. Оно посвящено происхождению казахов и представляет собой глубокое исследование. Среди 46 слов оно самое большое по объему. Среди рукописей Абая «Ғақлиат тасдиқат» отдельно переписывалось объемное размышление Абая о вопросах религии, морали. Это – тридцать восьмое слово. Сердце и разум Абая плодотворно изменила вера, слова Корана проникли и разбудили Абая, дали ему огромные внутренние ресурсы. «В своей вере ты должен видеть для себя спасение, только тогда она принесет тебе пользу» (1,80).

Отдельно выделяется двадцать седьмое слово – беседа Сократа с ученым Аристодимом, так как это не полностью слово Абая, а переводной эквивалент притчи.

Особняком стоит тридцать седьмое слово. Это слово в отличие от других не целостное произведение, а собранные афоризмы. В рукописи Мурсеита и во всех полных сборниках поэта эти афоризмы представлены двадцати тремя. Но, в действительности, не только они представляют афоризмы Абая. По-видимому, эти афоризмы были записаны учениками Абая для включения в сборник и, конечно же, их количество намного больше, рассыпаны они и в его стихах.

«Проза Абая особняком стоит от понятия художественной прозы. Это не сюжетные произведения, и не ранее использованные им воспоминания, и не мемуары. Если подойти с точки зре-

ния стилия и содержания – то это особая разновидность прозы, созданная самим Абаем. Порой это критические размышления, заветы о проблемах человечности и морали» (2, 169-170) (перевод наш – Р.К.), – отмечает Мухтар Омарханович Ауэзов в своем исследовании «Абай Кунанбаев», опубликованном в сборнике исследований на казахском и русском языках в Алма-Ате в 1954 году.

Абай понимал, что не все в его поэтическом восприятии в действительности понятно читателю и потому «он стремился большинство мыслей, выраженных в стихах, передать в иной доступной форме» (3, 171) с тем, чтобы в новом виде они принесли наибольшую пользу. «Здесь мы наблюдаем, что он как бы ведет с читателями, слушателями мирную, душевную беседу» (4, 171).

Ауэзов делит прозу Абая приблизительно на одиннадцать тем. Некоторые темы рассматриваются в нескольких словах назидания, подтверждаясь новыми примерами, они углубляются, но остаются в рамках одной темы. А некоторые рассматриваются в одном лишь слове и на этом завершаются. Так, например, в первом слове Абай останавливается на том, как и почему он приступил к написанию слов. В нем есть биографические данные, а также пояснения к задачам собственного творчества. В следующих словах он уже нигде к этой теме не возвращается.

Во втором слове он сравнивает народы. Абай сопоставляет соседние народы казахов, татар, узбеков, русских и разъясняет необходимость дружбы, взаимопонимания и терпимости друг к другу. Начиная с общих моментов, он подводит к мысли, как важно заимствовать положительное у других народов.

Особняком по тематике стоит третье слово. Это его размышления о наместниках (акимах), волостных, судьях, о противоречиях и несправах в их правлении. Здесь, исходя из своей многолетней судейской практики, Абай выдвигает идею о том, что судьи должны назначаться пожизненно, и тогда не будет их зависимости от администрации. Подобно Герцену в «Былом и думах», Чокану Валиханову Абай предлагает ввести третейского судью. «Избирать самых достойных и на постоянный срок. Тогда замена любого из них будет событием и напоминанием о справедливости для остальных» (5, 13).

Именно в третьем слове наиболее ярко выражена личность автора, его высочайший патриотизм, опирающийся на обобщенный как личный, так и исторический опыт эпохи, установление им стойких нравственных норм, сочетающих национальные

идеалы с общечеловеческими. Созданные и высказанные в третьем слове мысли – наследники его опыта. Его творческий потенциал и ежедневная сложная работа бия были сообщающимися сосудами в его служении своему народу во имя высших духовных ценностей. Сейчас мы все меньше упоминаем о высочайшей гражданской активности Абая. В 1885 году свыше 100 биев главных родов Среднего жуза собрались на чрезвычайный съезд. Абай предложил на этом съезде новую демократическую реформу юриспруденции. Она была известна под названием «76 статей Абая». В противовес к насаждаемым новым жестким законам, не учитывающим особенностей веками сложившейся национальной юриспруденции, Абай выдвинул в своих «76 законах» положения, в которых акцент перенесен с государства на личность. Съезд единогласно принял все 76 статей новой его судебной реформы и избрал Абая тобе-би (главным судьей). Быть признанным народом, справедливым и уважаемым судьей было для Абая нелегко, ведь он не был заурядным «правдолюбом», глашатаем «гуманизма» абстрактной «доброты». Каждое рассматриваемое дело, иск решались им объективно, согласно конкретным условиям, при этом наживалась со стороны степных воротил масса недругов. Богатейший жизненный опыт позволил видеть Абаю главную суть происходящих в степи изменений, когда «воры не переводились – они были нужны для ссор. Зато на лучших людей возводились наветы, против них возбуждались уголовные дела, подбирались лже-свидетели. И все это делалось для того, чтобы преградить путь к власти честным. Оклеветанный и униженный, кто-то из них обращался за помощью к сильным мира сего, и тогда степь теряла еще одного честного сына. Более гордому выпадал один путь – коротать свои дни в темнице. Волостные правители добивались своего положения хитростью и коварством и поддерживали неправых, ибо с подобными себе лучше дружить, чем враждовать. Хитрость беспредельна – не определить, кто кого обманет завтра» (6,11) (пер. С. Санбаева). В назиданиях Абая отразились его мучительные поиски истины, взгляды самого Абая на настоящее и будущее казахов.

Новое прочтение классических произведений, переосмысление творчества крупных поэтов, писателей – явление закономерное, в особенности на крутых поворотах истории. Каждое новое поколение, сопрягая и связывая современность с прошлым, настойчиво ищет в значительных произведениях ответа на острые вопросы своего времени.

Нет ничего удивительного, что в новом XXI веке большими тиражами издается Абай как в Казахстане, так и за рубежом. Вечные проблемы, тайны и загадки бытия, волнующие Абая, волнуют и нас.

Если учесть, что в вышедшем в Оренбурге в 1916 году сборнике «Абай термесі» было опубликовано лишь двадцать семь слов, то огромная текстологическая работа Мухтара Омархановича Ауэзова по сбору, систематизации, уточнению, периодизации произведений Абая, начатая в 1924 году, позволила ему уже в сборник 1933 года включить все «Қара сөздер» Абая (7). Этот сборник набирался латинским шрифтом, который только был принят, и наборщики еще не имели навыков работы с латинскими буквами, в связи с чем появилось много опечаток и других погрешностей, которые впоследствии Ауэзов скрупулезно исправлял, теперь уже в изданиях на кириллице.

Несмотря на такой сложный, порой тернистый путь издания сочинений Абая, его «Қара сөздер» спустя 12 лет после выхода на казахском языке вышли в свет уже на русском, хотя его поэзия активно, начиная с 1935 года, первых переводов Всеволода Рождественского переводилась на русский язык.

Впервые на русском языке значительный цикл бесед-рассуждений Абая был опубликован в сборнике «Абай Кунанбаев. Избранное» под общей редакцией Леонида Соболева, с предисловием Мухтара Ауэзова в переводе Виктора Шкловского в 1945 году. В. Шкловский – крупнейший писатель, литературовед, переводчик, оставил большое литературное наследие. Творчество этого большого мастера основывалось на фундаменте обширной эрудиции, неустанных поисков и огромного таланта. К работе над переводом прозы Абая его привлек Мухтар Омарханович Ауэзов, с которым его связывала дружба с двадцатых годов, времени обучения М. Ауэзова в ЛГУ, а также множество их творческих контактов в период Великой Отечественной войны, когда деятели литературы и искусства были эвакуированы в Алма-Ату, среди них был и Виктор Шкловский. О жизни и творчестве Абая В. Шкловский, к моменту перевода «Слов назидания», знал уже достаточно из статей, первой части романа М.О.Ауэзова, а также его киносценария «Песни Абая», все варианты которого были знакомы ему, о чем свидетельствует переписка М.Ауэзова и В. Шкловского, хранящаяся в Научно-культурном центре «Дом Ауэзова».

В тогдашней литературной обстановке на точность и соответствие подлиннику влияли многие печально известные идеологические факторы. Не избежали этой участи и «Слова назидания» Абая. Так, после тридцать шестого слова на странице

300 этого сборника идет тридцать девятое слово. Тридцать седьмое слово – афоризмы даны в переводе Леонида Соболева в конце книги, в количестве девятнадцати, а не двадцати трех, а тридцать восьмое слово, наиболее объемное и значительное, раскрывающее философско-религиозные воззрения Абая, в котором он постоянно ссылается на аяты и хадисы, в сборнике вообще отсутствует. Многие слова: двенадцатое, тринадцатое, двадцать седьмое, тридцать пятое, сорок третье, сорок пятое, там, где Абай рассуждает о религии, также сокращены, конечно же, по цензурным соображениям.

Впоследствии назидания Абая в переводе В. Шкловского были включены в выпущенный уже в Алма-Ате в 1959 году сборник избранных произведений Абая на русском языке. В нем представлено сорок четыре слова. Афоризмы Абая, переведенные Леонидом Соболевым, заняли свое положенное тридцать седьмое место, а тридцать девятое стало тридцать восьмым и так далее. Текст тридцать восьмого слова по-прежнему не был представлен. Таким образом, даже после XX съезда КПСС долгожданной оттепели даже при издании классики еще не наступило.

И вот, спустя четверть века после первого издания прозы Абая в переводе В. Шкловского, вышло в свет первое полное издание на русском языке в переводе талантливого казахского писателя Сатимжана Санбаева. К тому времени Сатимжан Санбаев, окончивший Высшие литературные курсы, уже известный автор сборников рассказов и повестей «Белая аруана», романов «Дорога только одна», «Времена года нашей жизни», сборника повестей «Колодцы знойных долин».

Само время шестидесятых годов XX столетия привело творческую интеллигенцию к тем же вопросам, которые Абая пришлось ставить в восьмидесятых-девяностых годах XIX века. Глубокое понимание связи прошлого с современностью, ведь казахская степь прошла к тому времени через многие перевалы эпохи – это было восстание казахов 1916 года, Октябрьская революция 1917 года, гражданская война, голод двадцатых-тридцатых годов, репрессии, Карлаги и Алжиры, Великая Отечественная война, новые политические репрессии начала пятидесятых годов привели казахское общество к стремлению обрести корни национальной культуры, к упрочению духовных ориентиров, познанию самоценности своего наследия. Вновь перед нацией встал вопрос самопостижения и самосовершенствования. В то же время шел активный поиск переплетения корней национальной культуры с корнями других культур.

В исторической ретроспективе мы видим, что в период шестидесятых-семидесятых годов в нашей литературе происходило раскрепощение от идеологии стереотипов мысли, и не только эстетическое, но и нравственное, гражданственное богатство, духовное значение классики возрастало. Пробудившемуся интересу к истории в обществе способствовали и только начавшиеся к тому времени упоминаться и издаваться труды А.Байтурсынова, М.Дулатова, Ж.Аймаутова, М.Жумабаева, И.Джансугурова, Б.Майлина, С.Сейфуллина и др. репрессированных деятелей культуры.

Интенсивная интеллектуальная сфера деятельности Сатимжана Санбаева подвела его к необходимости активного перевода национальной классики. Полный перевод прозы Абая, осуществленный Санбаевым, сохраняет и воссоздает подлинник в материале русского языка. Значение данного перевода было и есть огромно, впервые перед читателями предстал Абай, в круг интересов которого входила мировая культура, философия, религия. К сожалению, все еще нет перевода 46-го слова Абая и потому мы не можем назвать, вслед за автором, этот перевод полным.

Сатимжан Санбаев, проанализировав текст оригинала понял все его тонкости и перенес читателя в ту же атмосферу, в которой находится читатель оригинала.

Движение «Слов назидания» Абая в историческом времени показывает, что их смысловое богатство таит в себе большие возможности, в них выявляются надэпохально-значимые обобщения Абая. Движение наследия Абая во времени ведет к его обогащению и к раскрытию глубинного смысла, к выявлению новых граней его содержания. Конечно же, Абай слагал прежде всего для своих современников, ждал именно от них, пусть порой и безуспешно, живого понимания и отклика. У него была своя абаевская школа учеников и последователей. Это поэты Акылбай, Магауя, Турагул, Какитай, Кокбай и др., благодаря которым и сохранились произведения Абая в рукописях, альбомах, подаренных им личных записях. Впоследствии все «Слова назидания» были выверены по рукописи Мурсеита академиком М.О. Ауэзовым, членом-корреспондентом АН Казахстана И.Т.Дюсенбаевым и академиком АН Казахстана З.А.Ахметовым.

В настоящее время имеются три варианта перевода на русский язык прозы Абая. Первый – это перевод Виктора Шкловского, осуществленный в 1945 году, творческий перевод С.Санбаева, впервые созданный в 1970 году и в дальнейшем дорабо-

танный, и третий перевод К.Серикбаевой и Р.Сейсенбаева, опубликованный под названием «Книга слов» (8,112-174).

Изучению форм, характерных особенностей и своеобразия вхождения наследия Абая в духовный мир других народов будет способствовать новое издание. В плане укрепления человеческих взаимоотношений, взаимопонимания трудно переоценить роль художественного перевода, призванного поддерживать нормальное кровообращение в организме мировой культуры.

Конечно, исследуя переводы произведений Абая на русский язык, мы видим, что многие из них не являются точной копией оригинала, это, говоря словами Гете, «нечто третье», что возникает в результате «сближения чужого со своим, национальным, знакомого с незнакомым». Художественный перевод полноправно входит в родную для переводчика литературу, обогащает ее идейно-тематически и жанров-стилистически, становится одним из элементов национального литературного контекста.

Переводное произведение всегда становится рядом с оригинальной литературой, на язык который переводится. Переводчики обычно учитывают этот, родной им, литературный национальный контекст, куда входят литературные традиции, сегодняшние достижения художественного слова – все то, что можно назвать культурной сокровищницей нации, которая и предопределяет необходимость перевода.

Список использованной литературы:

1. Абай. Слова назидания. – Алма-Ата, 1970. – С. 80
2. Ауэзов М.О. Абая (Ибраһим) Кунанбайұлы (1845-1904) // В кн. Мысли разных лет. Каз. гос. изд-во худ. лит-ры. – С. 169-170.
3. Там же. – С. 171.
4. Там же.
5. Абая. Слова назидания. Слово третье. – Алма-Ата, 1970. – С. 13.
6. Там же. – С. 11.
7. Ауэзов М. Абай Кунанбаев. Полное собрание. – Кызыл-Орда, 1933.
8. Абай. Қара сөз. Поэмалар. Книга слов. Поэмы. – Алматы, 1993. – С. 138-249;
9. Абай. Стихи. Поэмы. Проза. – Алматы, 2002. – С. 112-174.

Токтар Әлібек

**Абайдың тұңғыш (1909) және соңғы (1995)
жинақтарындағы кейбір мәтіндік ерекшеліктер**

Абайдың көзі тірісінде «Дала уалаятының газетінде» (1889, 7-саны) «Жазды күн шілде болғанда», «Болыс болдым, мінекей» (Көкбайдың атында) сияқты жекелеген өлеңдері жарияланғаны, ал көркемдігі мен мазмұны елеулі өзгеріске түскен «Аттың сыны» («Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ»), «Бүркітші» («Қансонарда бүркітші шығады аңға») өлеңдері алғаш Санкт-Петербургта басылым көрген «Хикая Зағифа» (1897) жинағында есімі белгісіз авторға телінгені, «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» Қазанда жарыққа шыққан «Біржан сал мен Сара қыздың айтысы» (1898) деген кітапшаның соңына Ж.Шайхисламұлының шығармасы ретінде енгізілгені баршаға мәлім.

Ақын дүниеден озғаннан кейін де оның өлеңдеріне қол сұғу тоқтатылмағандығы аңғарылады. Профессор М.Мырзахметовтың зерттеуіне қарағанда, бұл үрдістен белгілі кітап бастырушы, ақын М.Кәшімов те сырт қалмаған. «Мысалы, «Сұлу қызда» (Қазан, 1909) басылғандардан айқын аңғаруға болады. 20 жол өлең Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Білектей аркасында өрген бұрым», «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген үш өлеңінен құрастырылып жарияланған» (Абайтану тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 20-б.).

Абай өлеңдерінің алғаш өз аты-жөнімен, Санкт-Петербург басылымынан сәл ілгері «Тобықты Ыбырай марқұмның сөздерінен» деген тақырыппен «Насихат-Қазақия» (Уфа, 1909) топтамасына енуі Зейнелғабиден ибн-Әміре әл-Жауһари әл-Омскауидің есімімен тығыз байланысты. «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқың сергек», «Бай алды кезінде көп берем деп», «Ал енді жақсы дейміз кімді қалап?» деп аталған төрт туындының сәл кейін Кәкітай, Тұрағұл Құнанбай ұғландары құрастырған жинақтағы нұсқаларымен біршама мәтіндік ерекшеліктері, жаңадан қосылған тармақтар мен шумақтарға қарағанда, Зейнелғабиденнің Абай туыстарымен жақын байланысы болмағаны, ауыздан ауызға таралып, түрлі өзгерістерге түсіп барып жеткені байқалады.

Осы олқылықтардың орнын толтырып, Абай шығармашылығын тың қырынан танытқан жинақты Самат Әбішұлы Нұржанов деген оқыған азамат 1916 жылы Орынборда бастырды. «Абай термесі» аталған шағын кітапшаға 1909 жылғы «Қазақ

ақыны Ибраһим Құнанбайұғлы өлеңіне» кірмеген жаңа жеті өлең мен «Бірінші» қара сөз енгізіліп, сол тұстағы көзі қаракты оқырманды елең еткізді. Бұл құрастырушының ішкі парасатының биіктігін, кітап бастыру мәдениетін жақсы меңгергенін айқын аңғартады. Қалай да бұл жинақтарға енген Абай мұрасының аздығына, жіберілген кемшіліктерге қарамай, оның ақындық даралығынын, жаңашылдығын, білік-парасат деңгейін, реалистік көзқарастарының тереңдігін қалың оқырманға көрсете алған, поэзиясының құдіретін мойындата алған жинақ болды деп тұжырым жасауға негіз бар.

Санкт-Петербург қаласында 1909 жылы Абайдың төл жинағының тұңғыш рет баспа жүзін көруі қазақ халқының рухани әлеміне ерекше бетбұрыс жасап, жаңа әдебиеттің іргетасын қалай отырып, болашағына бағыт-бағдар жасап бергені мәлім. Шын мәнінде Абай қайтыс болғаннан соң қолда бар мұрасының бас-аяғын жинастырып, баспаға дайындаған ұлы Тұрағұл мен немере інісі Кәкітай Ысқақұлы бұл жинақты 1905 жылы бастыруға әрекет еткен сыңайлы. Бұған Ә.Бөкейхановтың: «Абайдың өз шығармалары мен Пушкиннен («Ев. Онегиннен» үзінді), Лермонтовтан, Крыловтан жасаған аудармаларын ұлы Тұрағұл жинап, таяу арада Императорлық Ресей Географиялық қоғамының Семей бөлімшесі басып шығарады», – деп «Семипалатинский листок» газетіне (1905. №250-252) жазған азанамасындағы мәлімет айқын дәлел болады. Бірақ түрлі себептерге байланысты осы сүйінші хабарды малданып, кітапты асыға күтіп отырған оқырмандардың үміті дер кезінде орындалмады. Бұл жөнінде М.Дулатұлы Абайдың дүние салғанына он жыл толуына орай жазған мақаласында қатты қынжылыс білдіреді (Қазақ. 1914, №67). Шындығында, Кәкітай мен Тұрағұлдың Абай мұрасына деген жанашырлығы, оны бастыру жолында жұмсаған қажыр-қайраттары, ынта-жігерлері, аңсар-армандары барлық кедергілерді жеңіп, араға төрт жыл салып барып кітап басылым көрді. Соның өзінде бұл ізгілікті іс алаш ардақтысы Ә.Бөкейхановтың тікелей көмегінің арқасында жүзеге асырылғаны белгілі.

«Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғлының өлеңі» – Қазан төңкерісіне дейін Санкт-Петербургта жарық көрген санаулы қазақ кітаптарының бірі. Сондықтан Қазан баспаханаларында жарияланған басылымдардан біршама ерекшеліктері айқын аңғарылады. Біріншіден, жинақтың Ресей астанасынан шығуына, сондай-ақ құрастырушылар өз ұлтымыздың өкілдері болғандықтан мәтіндерге араб, парсы, жалпытүркілік, татар тілдер-

індегі сөздер, тіркестер көп кіріктірмегені байқалады. Бұл кітаптағы туындылар баспаға жүз пайыз қазақтың тілдік нормаларына сай дайындалды деген сөз емес. Себебі, Абай дүниеден озғаннан кейін ұрпақтары Тұрағұл мен Кәкітайдың пәрменімен жүйелі түрде хатқа түспей, ел ішінде ауыздан ауызға таралып кеткен шығармалары Мүрсейіт, Ғабитхан, Нүгербек, Мұхамбетәлі, т.б. татар мұғалімдерінен тәлім алған молдалардың қолымен қадім жазуында көшірілгендіктен, емлелік нормалардың ауытқуы жиі кездеседі. Мәселен, **бөлак-бөлек**, **керак-керек**, **демак-демек**, **білмак-білмек** (*Ескерту: мысалдардағы қазіргі емлеге сай түзетілген сөздер 1995 жылығы жинақтан алынды. – Т.Ә.*), т.б. көп буынды сөздердің фонетикалық өзгерістерге түсуін, әсіресе бастапқы буындағы **е, ө, і, ү** жіңішке дауысты дыбыстарының соңғы буынға ықпал етіп, жуан дауысты **а-ға, і-нің ы-ға** айналуы жиі орын алғанын көреміз. Сондай-ақ көбіне қатаң дауыссыз **п** дыбысы ауызекі сөзде **ұяң б-**ның орнына қолданатындықтан, үндестік заңы бойынша одан кейін осы топтағы **д** дыбысы жалғанып отырады. Мысалы, талабды-талапты, есебдаб-есептеп, т.с.с., болмаса толқыб-толқып, қорқыб-қорқып, еріб-еріп, көріб-көріп, немесе **ы-ү-і-у** дыбыстары ауыс-түйіске түскенде жанұн-жаның, құрғұр-құрғыр, басатұғұн-басатұғын, оқитұғұн-оқитұғын, орұнсыз-орынсыз, бүркүт-бүркіт, күйүб-күйіп, бұлұттың-бұлттың сияқты. Әсіресе, **и-ж** дыбыстарының орын ауыстырылуы иер-жер, иар-жар, иыл-жыл, иасар-жасар секілді көне түркі сөздерін пайдаланғанда көрініс береді. Сонымен бірге қатаң **ф-п, с-ш** дыбыстары да бірін-бірі алмастырып отыратынын мына мысалдардан аңғаруға болады: жафырақ-жапырақ, **файда-пайда**, сифат-сипат, нәфсі-нәпсі, дұспан—дұшпан, бейіс-бейіш, т.б. Қадімнің жазу тәртібінде бас әріптің қолданбауына, тыныс белгілерінің қойылмауына, буын үндестігінің сақталмауына байланысты көптеген қолайсыздықтар туындағаны белгілі. Соның салдарынан Абай шығармаларының алғашқы басылымын сапалы дайындалды деп айту қиын (Атап айтқанда, өртанды, иіганда, түйганда, көздары, өздары, т.б. көптеген сөздердегі жалғау-жұрнақтардың сингорманиз заңына сай келмейтіндігі қалыпты жағдай болып саналады).

Екіншіден, араб-парсы, көне түркі тілдерінен еніп, қазақтың төл сөзіне айналып кеткен **кітабды-кітапты, һәр-әр, һеш-еш, һәр-әр, инан-илан, түзленер-түрленер, излама-іздеме, туғралы-туралы** ұғымдары түпнұсқа негізінде қолданылғанын көруге болады. Ал **махрум, бада, ғизәт, риаз, хасса, бәһра, дәһри** секілді кейінгі жинақтарға енген ондаған сөздер өзгеріс-

ке ұшырамаған болса, аздаған шүбһалы-шүбәлі, уәкутба-уәкут-биһи, кафир-күпір, сынды кейбір сөздерде ауытқулар жоқ емес. Тіпті, 1909 жылғы кітаптағы ғашықтық деген сөздің өзі кейде ғашықлық-ашықлық-асықтық түрінде бірнеше нұсқада қолданысқа түседі.

Абай өлеңдеріндегі орыс тілі арқылы енген ресми терминдер, сөздер сол қалпында беріледі, бірақ кирилл әліпбиіндегі кейбір дыбыстардың қазақы қолданысқа келмейтіндігі біршама кедергілер келтірген. Мысалы, «Интернатта оқып жүр» өлеңіндегі: виноуат-виноват, ыздрауаймыслашши-здравомыслящий, ваианной-военной, кароннай-каренной, сшет-счет, занимайса праматой-занимайся прямой, перуд-перевод, адвокат-адвокат, единитса-единица сықылды ерекшеліктер, немесе Салтыкоф-Салтыков, Толыстой-Толстой, Анегин-Онегин, Татинана-Татьяна, Лермантоф-Лермонтов деген адам аттарындағы айырмашылықтар жиі кездесіп отырады.

Үшіншіден, редакциялық, корректуралық іс-шаралардың жетімсіздігінен 1909 жылғы жинақтың мәтінінде бірсіпіра дыбыстар, буындар, сөздер қате оқылған, болмаса басылым барысында дұрыс терілмеген. Бұл ретте, соңғы жинақта 1-нші бөліктің «Жат айдынар ісі жоқ» (11) дейтін жолдағы айдынардың айбынар, 4-нші бөлік «Жігіт қызға айтқанындағы» (5) «... Жақындай бер жуықтап, тамағыңнан айқайлат» дегендегі айқайлат сөзінің соңғы жинақта аймайлат, «Көзімнің қарасындағы» (8) кісім кісіптің кісімсініп; 5-нші бөліктегі «Бой алдырын, аяғын көп шалдырған» (3) тармағындағы алдырынның алдырып, осы бөліктегі «Жарлықпен ол сіздерге, сізді олар ма?» (8) дейтін тармақтағы сізді олар ма тіркесінің сізді ұғарға; 6-ншы бөліктегі «Көк туған – алдындағы келер заман» (6) деп басталатын жолдағы туғанның тұман, осы бөліктегі «Осы қымыз қазаққадағы» (11) жасар сөзінің басар; 9-ншы бөліктегі «Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қарақ суы» (2) дегендегі қарақ суының қара қасты, осындағы «Жұрттың атқан оғы өйтіп» (3) тармағындағы өйтіптің өтіп; 15-бөліктегі «Өзіне жеткен өңешіндегі» (38) жеткеннің біткен болып түзетіліп оқылуын, болмаса аталған бөліктегі ең-зең қос сөзіне м дыбысының қосылуын, парда дегендегі п-ның б дыбысына ауыстырылып бар да (10) деп өзгертіліп, өзге мәнге ие болуын үлкен текстологиялық ізденістер арқылы келген нәтиже деп түсінген жөн. Бірақ 1995 жылғы басылымда да жоғарыда көрсетілген кемшіліктен сырт қалмағаны байқалады. Мәселен, 15-нші бөліктегі «Бір оңаша жолығар, жыр айтқызар» (2), «Рас-ау» деп мағнасын о-дағы

ұнар» (16), «Сорғалап келіп араға» (34), «Ескендірдің әнгімесіндегі» «Тоймас көзің толар деп қайғы жеме» деген жолдардағы: **жыр-жер, ұнар-ұғар, араға-ыраға, көзің-кезің** сияқты сөздердің соңғылары терілім кезінде қате жазылып кеткенін аңғаруға болады. Сондай-ақ алғашқы басылымда ауызекі тілде жиі қолданылатын **жүреалмай, келеалмай, алалмай, көреалмай, баралмай, шығалмай, айталмай** сияқты сөз тіркестерінің (күрделі етістіктердің) қазіргі емлеге сәйкес ара-жігі ажыратылып терілмеген.

Мәтіннің қате оқылуы. Қандай да қолжазбалар мен көне кітаптардың сақталу сапасы автордың, болмаса көшірушілердің қол таңбасына, яки баспаға дайындаушылардың жіберген емелік қателіктеріне байланысты болады. Мұндай кемшіліктер Абай шығармаларын жарыққа шығару барысында да кетіп отырғаны жасырын емес. Осы орайда айғақты дәлел үшін бірер мысал келтірген жөн сияқты. 1-нші бөлікте «Малға достың мұны жоқ малдан басқа» (28) деп басталатын өлеңнің екінші шумағының «Мал жияды мақтанып, білдірмекке» деген бастапқы жолындағы **мақтанып** сөзінің соңғы **п** дыбысы 1995 жылғы басылымда **н**-ға айналып, **мақтанын** болып мән-мағынасы өзгеріске түскен. Сондай-ақ 5-нші бөліктің (1) «Талапты көңіл елірмес» дегендегі елірмес-елермес, 6-ншы бөліктің «Бойыңа сіңіп өрт болған» (11) деген жолындағы **өрт-уерт**, «Сегіз аяқтың» «Қайтқан соң ажар, Не болады қу жақ» (2), 9-ншы бөліктің «Аласыз қара көзі айнадайын», 15-нші бөліктің «Мәнісін сұрап білерге» (2), осы бөліктегі «Кіріп келді есіктен» (41) дегендегі **қу жақ-қожақ, аласыз-аласы аз, білерге-білерге, есіктен-тесіктен** болып оқылған, т.с.с.

Мәтіндерді саналы түрде өзгерту, редакциялау. Бұған байланысты біраз мәселелердің басын ашуға болады. Біріншіден, соңғы басылымда ақын жиі қолданатын түленше сөзі түгенше, шүйінші-сүйінші, айланып-айналып, керден-керден, сұрқұл-сұрғылт, зырқырап-сырқырап, дүпілдеп-лүпілдеп, көкарай-көкорай, дайынданған-дайындалған, шаңдай-шаңдай, әпкелген-әкелген, қалбақтап-қалбалақтап, әдінді-әлінді, қызыр-қыдыр секілді жергілікті сөздер әдебиленген.

Екіншіден, түпнұсқадағы кейбір сөздердің орнына олардың синонимдері пайдаланылған. Мысалы, кылыс-егіс, о да-ол да, иә-не, сыйра-сыпыра, сықылды-секілді, шегеріп-шегініп, тықты-салды, оның-мұның, бұ күн-бүгін, т.б.

Үшіншіден, буын, бунақ, немесе бір ғана дыбыс арқылы негізгі сөздер өзгеріске түскен (шуласын-шуласар, кезбек-кезіп.

бектеп-бекіп, бұлша-пұлдай, тез-ақ-әлі-ақ, көзін-көзбен, ізденіп-ізденер, қуаттан-қуатты, шегіністі-шегінісіп, талапсыз-талассыз, тыйғанменен-қиғанменен, соны-сонда, күзетші-күзетке, болып-болу, байлығын-байлықпен, әтештей-әтешті, бұл-пұл, асығы-асылы, тайған-тайғақ, жас-мас, бәрі-бірі, тісің-түсің, жүректе-жүректі, айтымас-айнымас, оқы-оқып, тағына-тағыны, келшіл-кекшіл, тұрсын-тұрсың, ұшқалы-ұшқаны, жаңғырды-қаңғырды, жалынып-налынып, барды-салды, с.с.).

Төртіншіден. 1909 жылғы «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбайұғлы өлеңінде» жарияланған мәтіндерге кейінгі басылымдарда мәтіндерге дыбыс, қосымша, сөз, тіркестер кіріктірілгенін, керісінше кейде түпнұсқадағы осындай элементтердің түсіп қалғанын байқауға болады. Мысалы, 2-нші бөліктегі «Елде кәрі жамандап, өлім тілеп» (3) деген тармақ соңғы басылымда «Кәрілікті жамандап, өлім тілеп» (1-том, 94-б.) деп берілген. Көзге бірден түсіп тұрғандай, түпнұсқадағы «елде» сөзі алынып тасталып, «кәрі-ге» лік-ті сияқты артық екі буын қосылған. Немесе, «Содан да оны ойламай қоя алмаймын – Сонда да оны ойламай қоя алмаймын» деген жолдардан түпнұсқадағы алғашқы сөз кейінгісінде қалай өзгеріске түскенін көру қиын емес. Екі жинақты салғастыра қарағанда, төмендегідей мәтіндік айырмашылықтар кездеседі: кара-қарашы, деді-депті, толқын-толқынын, шошыма-шошынба, көңілін-көңіл, қалайша-қалайынша, ағайын-ағайынын, ғашығыңның-ғашықтың, әдет-әдеті, аманат-аманату, жатқан ой-жатқанды, миы-ми, мақтаны-мақтан, қаққаны-қаққан, болсашы-болсайшы, аяма-аямай, болсашы-болсайшы, жері-жерін, кетеді-кетті де, өтеді-өтті де, жан-жаны, болма-болмай, ие-иең, бәрін-бәрін де, «Мына біреу ішінде–Сен мына бір ішінде», «Дарияға жүз барған–Дарияға таман жүз барған», «Ол желсе желеді–Ол желсе, жұрт желеді», «Баяғы ұзын құлақ қалпың ғой–Ұзын құлақ қалпың ғой», «Деді: енді қарашы–Деді: енді бір қарашы», «Болған жоқ қой», – деседі–Болған жоқ қой, қой!», – деседі, т.б.

Бесіншіден, Абай өлеңдеріндегі көптеген сөздер, тіркестер, тіпті тармақтар саналы түрде өзгертілген. Бұл пікірге мына текстологиялық шолудың бір парасы нақты дәлел бола алады:

1909 жылғы жинақта

1995 жылғы басылымда

Қартайдық қайғы ойладық ұлғайды арман	Қартайдық қайрат қайтты, ұлғайды арман
Демеңдер ойнас іске жұбаналық	Демеңдер өнбес іске жұбаналық
Жаксы айғырда бие жок ат туарлық	Үзілмес үмітпенен бос қуардық
Итше иттен тілемей	Итше іңдет тілемей
Антын сатып, ант ұрып іздегені	Арын сатып, ант ұрып іздегені

Абай мұрасы – қазақтың ұлттық қазынасы

Дастарханның байлығын мақтан көрсен	Дастарқан мен қатынды мақтан көрсен
Мұнажат ғалымдардың зар наласы	Мұнажат үелілердің зар наласы
Өлеңі бәрі – жамау, бәрі - құрау	Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау
Өткен адам, өлген жан	Өткен өмір, өлген жан
Хасиет кетті, дос кетті	Махаббат кетті, дос кетті
Тоқтаулық, талапты, шыдамдылық	Тоқтаулық, қалыпты, шыдамдылық
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа	Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа
Бір оңаша жолығар, жыр айтқызар	Бір оңаша жолығар, жер айтқызар
Мен ғашыққа жас емес пе ем?	Мен ғашыққа мас емес пе ем?
Кетсең етті ұзатып	Кетсең еді ұзатып
Шаңлай алмас жол дағы,	Шаң шығармас жол дағы
Сыбдырламас жапырақ.	Сілкіне алмас жапырақ
Өзі қисық, өзі асау, тентек өмір	Өзі қысқа, өзі асау, тентек өмір
Көкірек елжіреп	Жүрегі елжіреп
Менен кісі мұнайсын	Сан кісі мұнайсын
Кең маңдай, қалың шаш	Кең маңдай, қолаң шаш
Бұлұттың сүпні ішіп ержеткенмін	Бұлұттың сүпні еміп ержеткенмін
Бейне сағым жоғалып түгесілмек	Сағымша жоқ боп кетіп түгесілмек
Жан қадірін білмеген	Мал қызығын көрмеген
Тәтті тамақ, жақсы ас жоқ	Жақсы төсек, тәтті ас жоқ
Жақсы киім кимеген	Жан қадірін білмеген
Өрде жалғыз отырмақ ойында бар	Төрде жалғыз отырмақ ойында бар
Өлмес адам, қайрат, күш – бәрі менде	Өлмес өмір, қайрат, күш – бәрі менде
Жайынша жатып, қарны тоқ	Қайғысыз жатып, қарны тоқ
Демеймін мені мақтасы	Демеймін жұрт мақтасын
Құдайым мені мақтасын	Құдайым бізді мақтасын
Тым-ақ дауысын күштеген	Тым-ақ дауысы күшті екен
Қарағым, жылт, орын бер	Қарағым, жылт, тамақ бер
Жақындап барып барлайды	Ептеп барып барлайды
Жақын жерге жау алып, тұра аттанды	Жақын жерге жау болды, тұра аттанды
Кейбір жігіт жүреді мақтан күліп	Кейбір жігіт жүреді мақтан күйлеп
Іс қылмай ма үлгісі?	Іс қылмай ма ол кісі
Не білсін өнер ізденіп	Не қылсын өнер ізденіп

Алтыншыдан, кей жағдайда өлең өлшемін, туындылардың көркемдік сапасын көтеру мақсатында сөздер мен тіркестердің орнын ауыстыру орын алғандығын да мысалдар арқылы көрсетуге болады.

1909 жылғы жинақта

1995 жылғы басылымда

Бой шымырлап, тән еріп	Тән шымырлап, бой еріп
Екеуінің құмары сондай күшті,	Құмары екеуінің сондай күшті,
Күн қырындап жүргенде көп қожандап.	Түн қырындап жүргенде көп қожандап.
Қара жерге бас ұрып сулағанын	Бас ұрып қара жерге сулағанын
Дүние деген шіркіннің көрдік көтін	Мен көрдім дүние деген иттің көтін
Бірінің жеп жүрген көп біреуі етін	Жеп жүр гой біреуінің біреуі етін
- Аллаға неден жаздың, сорлы? - депті	- Аллаға, сорлы, неден жаздың? – депті
Жұрттың сөзі, рас па сынар едім	Рас па екен жұрттың сөзі, сынар едім

Біз бұл текстологиялық шолуда тек Абайдың 1909, 1995 жылдары жарық көрген жинақтарының мәтіндік ерекшеліктерін қарастырғанымызды баса айтқымыз келеді. Себебі, ақынның тұңғыш кітабынан кейін шығармалары толықтырылып, сан мәрте қайта басылып отырды. Бұлардың арасынан М.О.Әуезовтің жетекшілігімен әзірленген (1957) басылым мен С.Қирабаев, З.Ахметов, Қ.Мұқаметқанов, Ж.Ысмағұлов, М.Мырзахметов сияқты белгілі абайтанушылар құрастырған Абай шығармашылығының екі томдық Толық шығармалар жинағын (1995) айырықша атап өткен орынды. Аталған еңбектердің қай-қайсын да баспаға дайындауда мәтіндер текстологиялық електен өтіп, сараптау жұмыстары жан-жақты жүргізілген. Дегенмен, зерттеулер барысында Князь К.Н.Кудашевтың, С.Шормановтың, Т.Отынуұлының, Н.Құдабайұлының, М.Толыбаевтың, Б.Әбиевтің жинаған материалдары пайдаланылғанмен, ақын мұраларының негізін 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт Бікеұлы қолжазбалары (1905, 1907, 1910) қалады. Әр кезеңдерде Абай шығармалары осы қолжазбалар арқылы толықты және де біз жоғарыда көрсеткен мәтіндік өзгерістер біртіндеп түзетіліп отырды. Ұлтымыздың атауы мен Абай есімі – егіз ұғым. Сондықтан еліміз еркіндігін алып, оң-солын тани бастаған кейінгі он бес жылдың көлемінде ақын мұраларын зерттеудің жаңа бағыт-бағдарлары айқындалып, тың тұжырымдамалар қалыптасты. Осы ретте жоғарыда айтылған кейбір ой-пікірлер кейінгі зертеушілердің кәдесіне жарап қалар деген үміттеміз.

Аманкелді Мұқан

Мұхтар Әуезовтің «Абайы» классика ма?
(Немесе аталмыш шығарманың театр сахнасына
қойылу тарихынан)

Сөз басы. Мәскеу қаласында болғанда ҚР елшілігіне қарама-қарсы көсіліп жатқан Чистопрудный бульварының аллеясымен Абай ағамыздың ескерткіші тұрған жерде жұмыс бабымен күнделікті әрі-бері өтіп жүріп туған жеріміздің бір пұшпағында жүргендей әсерлі тамаша сәттерді бастан кештік. Үйреншікті Алматыдан, одан асып Қазақстаннан алыс шетте жүріп Абайға, оның қоладан құйылған ескерткішіне келу, онымен тілдесу ерекше күш берді, кеудемізге үлкен мақтаныш сезімін ұялатты.

Мәскеудегі «Молодая гвардия» баспасының «Жизнь замечательных людей» сериясымен басылып шыққан Н. Анастасьевтің сиясы кеппеген «Абай» кітабының эпилогі Республикалық «Егемен Қазақстан» газетінің бетінде «Абай асқары» деген тақырыпта белгілі қаламгер Жұмағали Ысмағұловтың аудармасымен жарияланған еді. Эпилог соңы сұхбатқа ұласып: «Абайға барар жол қашанда өрлеу жолы, оның өзі – қашанда жалғасатын жол» – деген автордың қорытынды сөздерімен аяқталған екен [1. 10]. Абайтану мен Әуезовтануда (Анастасьев Н. Трагедия триумфатора: Мухтар Ауэзов – судьба и книги. Атамұра, 2007) сырт көзбен жаңаша пайымдалған, қазақ үшін орны бөлек тұлғаларды зерттеуде соңғы кездері соны пікірлермен көрінген бұл жазушының осы бір ойы оқырманды биік те шексіз жаңа көкжиектерге жетелейтін секілді.

Аталмыш сұхбатта белгілі мәдениеттанушы Мұрат Әуезовтің: «Атап айтсақ, ХХ ғасыр біздің қазақты мықтап тұрып сілкіледі, Абай соны көрегендікпен білген де, қайталап айтайын, отандастарын соған әзірлеп кеткен...», – дейді [1.10]. Біздіңше орынды айтылған пікір. Сол Абайдың өмірін, шығармашылығын, бар бітім-болмысын қай жағынан алып қарамайық, елі мен халқының камын жеуден туындаған ой-тұжырымдары халықтың келешегіне бағытталған. Арада жүз, одан да көп жылдар өтсе де біздің бүгінгі күнімізді, уақыт алшақтығына бағынбайтын ұрпақ бойындағы қисықтықты, келеңсіздікті әшкерелеп, дұрыс жол іздеуге, пендешіліктің құлына айналмай адам болуға, өзгелермен терезесі тең ел болуға шақыратын тамаша ғұмырдың – «жұмбақ адамның» жанына сыналай еніп, жаңа қырларын аша түсу ұрпақ үшін өте қажетті іс.

Сол Абайымыздың өшпес бейнесін танып білуде бұл тұлғаның театр сахнасы арқылы көрерменмен қауышуының маңызы зор болды. Халқымыз қадірлеп, пір тұтқан өзінің ғұламасымен драма және опера театрының рампасы арқылы жүздесті. Абайды ашындырған, Абайды толғантқан, Абайды лирикалық терең сезім иірімдеріне жетелеген сәттері сахнадан сомдалған образдар арқылы көріп-білу ерекше әлем. Уақыт өткен сайын көмескіленгенімен рухани мұраларымен бізге етене жақындай түскен данышпанымыздың бар болмыс-бітімін тереңірек тани түстік.

Сахналық қойылу жолына көз жіберсек, қазақ опера өнерінде өзіндік орны бар А.Жұбанов пен Л.Хамидидің «Абай» операсының тарихы, драматургиясы музыкатанушы мамандар тарапынан зерттеліп, бүгінде хрестоматиялық ұғымға айналды. Қойылу тарихы, орындаушылық дәстүрі, сценографиясы, т.б. компоненттері кезінде толығымен қарастырылып жазылған бұл шығарма – ұлттық өнеріміздің алтын қорындағы қымбат классикалық мәдени мұрамыздың бірегейі. Театрда алғаш қойылғаннан бастап сахнадан түспей келе жатқан бұл шығарманың көркемдік құндылығы ұрпақ үшін орасан зор. Қазақтың мемлекеттік академиялық опера және балет театры сахнасына Абай Құнанбайұлының 100 жылдығын тойлау салтанаты қарсаңында қойылғаннан кейін, атын иемденген, бүгінде 75 жылдық тарихы бар еліміздің музыкалық бас театрын Ұлы Абай есімінсіз көз алдымызға елесте алмаймыз. Неше онжылдықтар өтсе де «Абай» операсы аталмыш театр репертуарының көркі болып келеді. М.Әуезовтың драма театр сахнасына арналған трагедиясының сахнадағы екінші, ұзақ ғұмыры опера жанрының негізі – музыкалық драматургия арқылы қайта түледі.

Республиканың музыкалық театрлары (төртеу) өздерінің шығармашылық жұмысында бұл операны әлі талай жылдар бойы репертуарлық азық ететініне күмәніміз жоқ. Себебі, «Абай» операсы – қазақ халқының маңдайына біткен терең ойшыл философ, жазба әдебиеттің негізін қалаған тамаша акын. Шығыс пен Батыс мәдениетінің арасында қазақтың төл әдеби бағыт-бағдарын музыка арқылы айшықтаған Абайымыздың өмірі мен шығармашылығына, жүрек тынысы мен арман-қиялының самғау белестерін айқындайтын ерекше туынды. Сондықтан да қазақ халқы, оның театрлары бар жерде ғұламаның жарқын келбеті көмескі тартпақ емес. Шығарманың бұлай өміршең болуына қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби композиторлар, ұлттық кәсіби музыка өнерінің негізін қалаушы академик Ахмет Жұбанов пен Латыф Хамидидің бірлесіп жазған дәстүрлі музыкалық

тамырынан һәм Абайдың ән шығармашылығынан қол үзбеген тамаша музыкасының да үлесі зор.

«Абай» шығармасының сахнаға қою үлгісі сонау 40-жылдардан бастау алады. Қазақстанның 20 жылдық мерекесі қарсаңында дүниеге келген М.О.Әуезовтың Л.Соболевпен бірге жазған «Абай» трагедиясын сахнаға қою автор мен театр әкімшілігін біраз ойланған болатын. Таңдау дәл осы кезде Мәскеудің А.В.Луначарский атындағы Театр өнері институтын бітіріп, дипломдық спектаклін қоюға Алматыға келген жас маман Асқар Токпановқа түсті. Бұл кезде жазушы роман-эпопеясының жекеленген бір тарауы «Әдебиет майданы» журналына «Татьянаның қырдағы әні» деген атпен жаңадан басылып шығып (1937 жылы көктемде), көпшілік қауымға енді таныла бастаған кезі болатын. Трагедиядағы оқиға желісін, тартыстардың мән мағынасын анықтап, кейіпкерлерді тереңнен түсініп алу үшін режиссер А.Токпанов қолда бар мүмкіндіктің бәрін пайдаланады. Ақын туралы зерттеулердің әлі де болса көп тарала қоймаған уақытында жас режиссер Абайды, оның өмір сүрген ортасын баспа бетінде басылған, өзге де материалдардан терең зерттейді. Көз көрген көнекөз қариялардан естіп білмекке Семейге арнайы сапармен барады. Сондай бір естелігінде А.Токпанов Абайды танудағы қадамдары жайлы: «Ысқақтың баласы Әбдірахыммен, Абай ауылында өскен Қатпа сияқты көне көздермен дидаластым, – дей келе ол, – Әлі есімде, Қайым Мұхаметхановтың үйінде Мұхтар келді де, бәріміздің басымыз қосылды. Сұрау беруші Мұхтар да, айтушы Қатпа ағай болды.... Мен Қатпа ағайдан Айдар сияқты жалқы, жетім жігіттің кейбір қасиеттерін аңғардым. ... Менің «Абай» трагедиясындағы адамдарды анық түсінуіме Қатпа ағайдан естіген әңгімелерім өте көп көмегін тигізді», – дейді [2, 16]. Бұл жазушы М.Әуезовты әлемге танытқан «Абай жолы» роман-эпопеясының желісін жазу мен кейіпкерлерін сомдау жолында қызу материалдарды жинап жүрген кезі болатын.

«Абай» трагедиясы сахнаға алты ай бойы дайындалады. Жас режиссер А.Токпанов драма театр сахнасында Абай бейнесіне Қ.Қуанышбаевты тағайындап, екеулеп жүріп ғұламаның образына кілт таба алмай біраз қиналысқа түседі. Ол өзінің «Сахнада – Ұлы Абай» атты еске алу мақаласында М.Әуезовтың дайындық барысына қатысып көрген кезде дайындық аяғына дейін шыдай алмай орнынан атып тұрып: «Ей, Қалибек, «сен не дейсің?» дегенді айта алмайсың ғой. Тілің күрмеледі ғой... Осы күнге дейін бір ауыз сөзін айта алмайсың. Сенен қалай Абай

шығады? «Сен не дейсің де?» бүкіл Абай бейнесінің кілті тұр. Осы бір сөзінде күйіну де, түңілу де, тебірену де, таңдану да, тағысын-тағы толып жатқан көп астарлы сыр жатыр. Ал сенің «не дейсіңінде» жалаң қабат, жай адамның айтатын, онда да тұтықпа жабының үні ғана тұр. Пәлі, сендердей актері бар, мынадай (мені нұсқап) режиссері бар мен бақытсызбын. «Абай трагедиясы – симфония, ал симфонияны балалайкамен ойнаса не болар еді? Сендер балалайкашысыңдар,» – деп Қалибекті де, мені де, бүкіл коллективті де қатты мұқатып, күдер үзе, автор Семейге жүріп кетті», – дейді [2,19]. Осындай қиындықтарға қарамастан «Абай» трагедиясы А.Токпановтың режиссурасымен алғаш рет көрермендерге жол тартты.

«Абай» трагедиясы қазақ драма театры сахнасына алғаш шыққаннан бастап еліміздің мәдени өмірін дүр сілкіндірген, театр ұжымының кезеңдік қойылымы деп танылды. Белгілі актер К.Қуанышбаевтың сахнада сомдаған Абайын қалың көрермені бір ауыздан ерекше ықыласпен қабылдады. «...Қуанышбаев Абай роліне енгенде жұртшылық тірі Абайды көргендей әсер алды. Қуанышбаевтың ұлы ақынның ролін ғажап шығарғаны сонша, ол өмір бойы тек қана осы ролді орындап келе жатқан тәрізді боп көрінетін еді» [3, 338], – дейді театр тарихнамасы. Осы трагедия негізінде Абайдың өміріне арналған қазақ драма театрларының сахнасына шыққан спектакльдер легі ұлттық театр тарихының беттері мен мерзімді баспасөз беттерінде жақсы жазылған. Бұл жол кейін заңды жалғасын тауып, 60-жылдары Ә.Мәмбетовтың, 90-жылдары Ж.Хаджиевтің, Б.Атабаевтың, т.б. режиссурасында әр кезеңнің көрермендерін өз Абайымен қауыштырып отырды.

Сәтті шыққан трагедиядан кейін қай сахнада болмасын Абайдың қайталанбас тұлға болып көрінетін түсінген композиторлар жұмысына ақынның қызықты да өнегелі өмірбаяны, ән шығармашылығы көп көмек жасады. М.Әуезовтың композиторларға берген ақыл кеңесі, Абай әндерін қай жерде қолдану туралы ұсыныстары орынды қолданылған. Композитор Л.Хамиди өзінің естелігінде либретто авторының операның жазылуы барысында берген бағалы кеңестері жайлы: ««Абай» операсын Ахмет Жұбанов екеуміз 1942 жылдың көктемінен бастап жаза бастадық. Ол кезде «Абай» пьесасы Қазақ Академиялық драма театрында үлкен табыспен өтіп жатқан болатын. Драма театры сахнасында көріп көз үйренгеннен болу керек, енді «Абай» операсы жазыла бастады деген хабарды естігенде, оған наразылық білдірген жолдастар да болды. Бірақ Мұқаң бізге үлкен сенім

білдіріп: «Қорықпай операны жаза беріңдер. Абай опера геройы бола алады, ешбір күмәнденбеңдер. Өйткені, Абайдың өзі акын, әрі композитор болған жоқ па? Абайдың өз әндерін творчестволық түрде операда мол пайдаланыңдар. Сонда Абай айтатын ариялар оның өзіне де жарасып тұрады және тыңдап отырған жұртқа да ұнар» деп бізге ағалық ақылын айтып, іске жігерлендіріп қоятын. Осы айтқан ақыл-кеңесін дәлелдеу үшін болу керек, либреттоның кейбір жерлеріне «Абайдың пәлен әннің ырағаымен» деп жазып та қоятын еді. Мұқанның бұл айтқандарын опера жазылып жатқанда Ахмет екеуміз қатты ескердік», – дейді. [4, 42 б.] Драма театр сахнасының Абайына қарағанда опера Абайының күні бүгінге дейін сахнадан түспей келуі де осындай жан-жақты, көп салалы өнер компоненттерінің шығармада бір жерден үйлесіммен шығуында болса керек. Операның бұлай ұзақ жылдар бойы ғұмырлы болуы жайлы опера авторына жүгінсек: «Енді қазір «Абай» операсының отыз жылдан артық үздіксіз сахнадан түспей келе жатқанының бір себебі – Мұхтардың кеңесін тыңдап Абайдың өз әндерін операда творчестволық түрде орынды пайдалана алғанымыздан болу керек деп ойлаймын», – дейді [4, 42].

Опера театры да «Абай» операсының қойылымын өз деңгейінде жасауға ерекше құлшыныспен кірісті. 1944 жылғы 24 желтоқсанда тұсауы кесілген операның режиссері Қ.Жандарбеков, суретшісі Қ.Ходжиков, дирижері Л.Шаргородский, балетмейстер Ю.Ковалев болды. Театр барлық шығармашылық ресурстарын пайдалана отырып, өз заманына сай елеулі сахналық қойылым арқылы қазақ өнері мен мәдениетінің барша талантты ұл-қыздарының бастарын біріктірді. Театр Е.Г.Брусиловскийдің «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», т.б. операларынан кейін ұлттық композиторларымыздың өзіндік соны туындысын дүниеге алып келді және сахнада қойылуында ерекше жетістіктерге жетті. «Абай» операсы кезінде Мәскеу көркем театрының сахнасында қойылған А.Чеховтың «Шағаласы» секілді тұтастай қазақ халқының қара шаңырағы болған – опера және балет театрының бойтұмар спектакліне айналды.

Жазушы-драматург М.Әуезов опера либреттосын драма театр сахнасына қойылған өзінің трагедиясы негізінде музыкалық театрдың жанр ерекшеліктерін ескере отырып жазды. Опера шығармасының сәтті жазылуы ұлттық кәсіби композиторларымыздың музыка өнерінің ең күрделі жанрларының біріне саналатын операны жазуда нық басқан алғашқы кадамдарымен бірге либретто авторының биік жазу шеберлік деңгейін көрсе-

теді. Драматургиялық даму желісі ширақ, өте жинақты жазылған М.Әуезов либреттосы композиторларға жұмыс істеу барысында үлкен көмек болды. Кейінгі кезде сахнада ғұмыры қысқа сәтсіз жазылған туындыларды қоюдың жиілеуі, опера драматургиясы – либреттоны жазуға белсенді тартылуға тиісті осындай ірі тұлғалардың шет қалуы кезінде болған жақсы бастаманың аяқсыз қалғандығын көрсетеді. Опера либреттосын «бір жазса, М.Әуезов жазады» деген тұжырымға келген А.Жұбанов өзінің кезекті «Құрманғазы» операсының либреттосын жазу жұмысына да тек М.Әуезовті тартқысы келгендігін білеміз. Композитор М.Әуезовпен жаңа опера жазуға дайындық жұмыстарын басталғанмен жазушының денсаулығына байланысты уақытша тоқтап, кейін қайтыс болуымен бұл жоба мүлдем іске аспай қалды [5,36-37].

Талантты актер Қ.Қуанышбаевтың жасаған Абай бейнесі көрермен жүрегіне сәтті жол тауып Республика көлемінде үлкен мәдени маңызы бар оқиға ретінде аталып өткендігін жоғарыда айттық. Араға бірнеше жыл салып, Абайдың өмірі мен шығармашылығы жайлы опера жазып жатқандығы құлағы түрік жұртшылық көңілін елең еткізеді. Құлағдар болғандардың не себептен алаң болғаны жайлы белгілі қаламгер Ғабит Мүсірепов: ««Абай» операсы сахнаға шығар кезде көп адамның алдында өлең айтып тұрған Абай қалай болар екен деген дүдәмал сұрау жүрді. Болашақ мұңын, ел камын жеген ойлы Абай ән салып тұрғанда жеңіл көрініп кетпес пе деген заңды сұрау еді», – дейді [6]. Қылқалам шеберінің мұндай күдікті ой айтуына өзіндік себеп бар болатын. Осы кезге дейін бұл театрдың сахнасында негізінен ұлттық ауыз әдебиеті желісіне негізделген батырлық, лиро-эпостық дастандардан бастау алған «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», т.б. махаббат, достық тақырыбын жырлап келеді. Бұған дейін Жалбыр секілді ұлт азаттық күрестің батыры кейіпкерлер ретінде сахнада болса да Абайдай күрделі тұлғаны қасиеті мен құнын түсірмей музыкалық театр сахнасына шығару театрға зор жауапкершілік жүктеген болатын. Бұл жұмысқа тапсырыс берушілер мен оны орындаушылар, сахнаға шығарған өнерпаздар тобы өте жауапкершілікпен келген. «Абай» шығармасы ұлттық композиторлық мектебінің алғашқы қарлығаштары А.Жұбанов пен Л.Хамидидің опера жанрындағы тұңғыш, сонымен бірге тыңнан бастаған соны жолы болатын. Екіншіден, ұлт пір тұтқан Абайға опера жанрына тән өзіндік шарттылықтармен сахнада ән айтқызып қою ол кезде көрермен үшін әлі үйренісе қоймаған тосын құбылыс болғаны анық. Дра-

ма театры сахнасындағы Абайға көздері үйрене бастаған көрерменге сахнадан әндетіп жүрген Абай ерсі көрінуі заңды. Алғашқы тұсаукесер көрсетілімінде әр түрлі себептермен көрермен сынына ұшыраған фактілер әлемдік опера театры тарихынан жақсы білеміз. Қазір опера театрларының ең көп қойылатын, ал кезінде оңбай сыналған Дж.Верди, Д.Бизе, П.Чайковский, т.б. секілді танымал композиторлардың «Травиата», «Кармен», «Евгений Онегин» операларының сахнаға келуінің бұралаң тарихы осының дәлелі. Аталмыш шығармалардың опера сахнасына алғаш рет шығуы бұрын қоғамда көз көріп, құлақ естімеген қарама-қайшы пікір-талас тудырып, тұсаукесер қойылымын көрермен мүлдем қабылдамаған болатын. Жекелеген кейіпкерлер күні кеше көз көрген заманның фрак киген Онегині, қоғамның төменгі сатысындағы өмір сүрген сыған қызы Кармен мен куртизанка Виолетталар болып, опера сахнасы үшін төңкеріс әкелген жаңалықтың басы еді.

Ойда күдік болса да «Абайдың» алғашқы қадамынан-ақ жоғарыда аталған сәтсіздікке ұрынған опералар тарихымен тағдырлас болуы мүмкін емес еді. Күдікке негіз жоқтығын зор табыспен өткен тұсаукесер қойылым толық көрсетті. Театр репертуарының төрінен берік орнын алған операның өміршеңдігіне алпыс жылдан аса уақыт театр маусымының беташар спектакліне айналуы және театрға сол кезде Абай атының берілуі куә. Біздің ойымызша ақын, философ, композитор, жалпы адамгершілік қырлары мол ғұлама Абайдың шынайы келбетін музыкалық театр сахнасы толығырақ ашса керек. Сыршыл да сұңғыла поэтикалық образдар әлемі мен әсем де әрлі лирикалық әндері, терең де ащы айтылған қара сөздеріндегі ойлары Абайдың бойынан табылып, оны дайын күйіндегі музыкалық образ ретінде театр сахнасына жетелеп тұрған болатын. Ән-күймен көңіл шерін тарқатқан Абай партиясының түйінді тұстарында оның ішкі жан дүниесін ашуға композиторлар ақынның төл әндерін сәтті қолданып, кейіпкердің сахналық образын «өз тілімен» сөйлеткен. Абай партиясының осы тұстары – «жұмбақ жанның» жүрегіне терең бойлайтын опера партитурасының ең шұрайлы беттері. Талай ұрпаққа рухани азық болар бұл операның сахналық ғұмырын үзіліссіз, ұзақ болу сыры да осында болар.

Операның орталық тұлғасы Абайды сомдау театр әншілері Р.Абдуллин, Қ.Байсейітов, Е.Серкебаев, М.Мұсабаев секілді талантты орындаушылардан бастап бүгінгі Ғ.Есімов, Б.Сқақов, Ш.Әбілов, Т.Күзембаев, Ж.Шыбықбай секілді өнерпаздардың еншісіне бұйырды. Әрине, барлық әншілердің айтатын

партиясы автордың жазып кеткен бір образы болса да, олар өздерінің бойындағы эн-орындаушылық қызуқанды темпераментімен, әуезді дауыстық бояу-тембрімен, әралуан күшке, самағау қасиетіне ие ерекшеліктеріне салып, Абайдың қайталанбас бейнесін жасады.

Арада бірнеше ондаған жылдар өткенде бұл опера қойылымы өз басынан моралдық ескіруді өткізуі заңдылық. Театр операны бірнеше мәрте жаңа режиссурамен қойып отырды. Әрине, жаңа спектакль жасауға өз заманының жаңа күштері мен жарқын өнерпаздарының тартылуы заңдылық. Осындай ізденіспен жасалған жұмыс үлкен нәтиже ретінде 1958 жылғы желтоқсан айында Мәскеуде өткен екінші декадаға дайындық барысында көрсетілген нұсқасын атауға болады. Авторлар бұл декада көрсетілімі үшін операның арнайы жаңа, екінші редакциясын жасады. Операның жалпы драматургиясына елеулі өзгерістер енгізілмейді. Негізінен екінші редакция партитурасындағы өзгерістер жайлы осы театр тарихына қалам тартқан зерттеуші В.Мессман өзінің очеркінде: «И в дальнейшем скольконибудь значительных изменений в ее драматургии не произошло. Зато композиторами целиком заново написана сцена суда, и она стала намного динамичнее и острее. И вообще новая музыкальная редакция оперы должна быть признана художественно более зрелой чем первая: сочнее звучат оркестр, хоры, ансамбли. Это же относится и к спектаклю в целом: он стал полнокровнее, зрелищнее культурнее», – деген ой айтады [7, 168]. Әрине, жаңа нұсқадағы толықтырулар операның динамикалық тұрғыдан ширауына, халық-хордың музыкалық нөмірлері мен репликаларының жандануына, оркестрдің оқиғаны тереңдеуіне алып келіп, операны көрерменге жаңаша қабылдатты. Ал, екінші актідегі толығымен қайта жазылған «Билер сотының» бұл операда атқарар рөлі ерекше. Қызуқанды ой мен пікірлердің қақтығысы, өткір теңеулер мен қағытпалардың, ашу-ыза мен салиқалы жауаптардың эмоциялық сан-алуан бояуы оның музыкалық тілінің қаншалықты өткір болуы жан-жақты ойластырылып, авторлар тарапынын қайта қорытылды. Спектакльді қоюшы режиссерлер Қ.Жандарбеков пен Қ.Байсейітов операның осы жаңалықтарын сәтімен қолдана отырып, көркемдік деңгейі жоғары, эмоциялық әсері мол спектакль жасады. Жаңа қойылымның музыкалық жетекшісі Т.Османов жастығына қарамастан кәсіби біліктілік танытып, спектакльдің көркемдік деңгейінің көтерілуіне, партитураның толыққанды орындалуына барын салды. Суретшісі А.Ненашев болды. Орындаушылар құрамына

жас талантты әншілердің тобын енгізді. Бірінші қойылымнан келе жатқан орындаушылар құрамына жас талантты әншілер легі келіп қосылды да «Абай» операсы жаңа буын әншілермен жасара түсті. Театрға кәсіби дайындықпен келген К.Кенжетаев, Ш.Бейсекова, Р.Жаманова, Е.Серкебаев, т.б. талантты орындаушылар сахнада дәстүр жалғастығын баянды етіп келеді.

Өкінішке орай, мүмкін, бағы да болар, бұл опера өзінің тарихында аса көп сахналық қойылым көрмепті. Оның себебі алғашқы қойылған нұсқадағы табылған режиссерлік шешімдердің өте орнықты, шеберлікпен ойластырып жасалғандығы болар. Театр кейін бірнеше мәрте бұл операны өзгертіп, жаңалап қойды дегеннің өзінде де алдыңғы режиссерлік шешімдердің негізгі ойидеясын, сахналық желінің жобасын, суреттерін сақтап қалған. Спектакль күні бүгінге дейін сол нұсқамен сахнада жүріп келеді.

Бүгін бізді толғандыратын өзекті мәселе – ертеректе жазылған операның сахнаға қойылуы, шығарманың замана сұранысына, бүгінгі көрерменнің эстетикалық талап-деңгейіне сай болуы. Театрларымыз қолынан келгенше осы меже деңгейінен шығуға әрекет етіп жатыр десек те, жаңаша ойлап, ұлттық репертуарды соны жолмен жасайтын кәсіби режиссер мамандар тапшылығы өткір сезіледі. Арнайы жоғары білімі бар опера режиссерлерінің деңгейі, өресі жетпей жатқанда классикалық шығармаларға жаңа тыныс беру алаңдатады. Бұл салада соңғы кезде қаншалықты қозғалыс бар? Қазақтың классикалық оперлары мысалында мәдени мұрамызды уақыт талабына сай игеру қай деңгейде?

Кезінде ұлы Абай тілге тиек еткен «өшпес мұра, өлмес туынды» деген асқақ теңеулерді аямай, даңғазаман асыра мақтайтын әдетіміз әлі де болса бар. Содан келіп бізден асқан, бізден ұлы, бізден данышпан халық жоқтай көрінеді. Ұлттың тілге тиек етуге тұрарлық тұлғаларын, олардың сапалы туындыларын орынды бағалап, орнымен қажетімізге жарата алсақ, ұлттық болмысымызды асқақтата алсақ, міне, сол олжа, сол өлмейтін, өшпейтін туынды болмақ. Осы жолда республикада соңғы жылдары бірнеше рет ізденістер болды. Театр уақыт талабынан туындаған соны көзқараспен жасалған спектакль қою жолында жаңа ізденістерге барғысы келеді. Ниет бар, талпыныстар да жасалып жатыр. Дегенмен бұл ізденістер әзірге көп нәтиже бермей келеді.

Үстіміздегі жылдың мамыр айының соңында драматургияға арналған Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының III-пленумында ҚР Мәдениет және ақпарат министрі Мұхтар Құл-Мұхаммед мырзаның театрларымызға ауадай қажет жаңа ізденістер жайлы өз ойын ашына білдіріп, соны ізденістердің тап-

шылығын айта келе: «Мысалы, «Отеллоны» осы заманның оқиғасы ретінде қоятын Батыстың театрлары бар. «Ромео – Джульеттаны» бүгінгі заман жастарының киімімен, музыкасымен қоятын жаңа қойылымдар бар Еуропада. Осындай эксперименттер бізде неге жоқ?» – деп қойған сұрағы өте орынды [8]. Театр көрерменсіз өмір сүрмейді. Әсіресе, нарықтық қатынас кезінде көрермені жоқ театр өлі театр десе де болады. Демек, драматургия мен опера партитурасы автордікі болғанымен оны көруге келетін ХХІ ғасыр көрерменінің көңілінен шығатын көркем дүние сахнаға шықпаса, бұдан бірнеше ғасырлар бұрын жазылған Шекспир мен Мольердің, Верди мен Чайковскийдің туындыларын бүгінгі жастарға арнап қоймаса, бұл театрларда да селт еткен жаңалық сәулесі болмас еді. Осы жерде Министр өзі мысалға келтірген режиссер Б.Атабаевтың «Ақсарай» театрының ізденістері республиканың музыкалық театрларындағы классикалық шығармаларды сахналауда жаңа леп болғанынын айтқан абзал. Ол жайлы кезінде «Егемен Қазақстан» газеті бетінде өз пікірімізді білдіргенбіз («Қыз Жібек» қайта түледі» 14.09.2005. №210). Бүгінгі көрерменнің, әсіресе жастардың эстетикалық талғамына сай жасалған (техниканың жетістіктерімен дыбыс күшейткіш микрофондар, сахнада үлкен экрандар (3 дана), т.б.) 500 жылдық ғұмыры бар эпос кейіпкерлері сахнадан бүгінгі жастар тілімен сөйлеп, әрекет етті. Бастысы – алғашында симфониялық оркестрге жазылған опера партитурасы қайтадан ұлт аспаптар оркестрінің сүйемелдеуіне арнап қайтадан жазылуы. Жастардан құралған Б.Атабаевтың балаң театры жас көрерменді селт еткізген секілді. Өткен, аңызға айналған «Қыз Жібекті» аңсап жаңа қойылымның «ізденістерінен ыршып түскендер» болса да бір сәтке оянғандай болды. Театр өнерін бәсекеге қабілетті ету жолдарын ойласақ, осы тақылеттес ізденістерге көптеп баруымыз керек. Академиялық, ұлттық театрлар сахнасында мұндай эксперименттерге орын жоқ десек, экспериментке баратын арнайы жастар театрларына қолдау көрсетілгені жөн.

Іле шала осыдан кейінгі жаңалық лебі бізге Астана операсының сахнасынан есетін болған. 2006 жылы Астана қаласындағы «Пирамида» ғимаратына орналасқан Опера театры ашылатын болып, халыққа «Не ұсынамыз? Қалай таңдандырамыз?» деген заңды сұрақтарға А.Жұбанов пен Л.Хамидидің «Абай» операсы жауап берді. Бұл шығарманы сахналау міндеті Астана опера театрының тұрақты режиссеріне айналған Санкт-Петербургтік режиссер Ю.Александров пен суретші В.Окунев тан-

демiне тапсырыс берiледi. Мiне, осы жұмыс қорытындысы бойынша жарты жылдық дайындықтан кейiн театрдың Көркемдiк кеңесi жиналып, «Абай» опера спектаклiнiң режиссерлiк экспликациясымен таныса келе «операның бұл жобасын осы қалпында қоюға болмайды» деген шешiмге келедi. Театрдың бұл жұмысты қабылдай алмау себебiне келер болсақ, әкiмшiлiк тарапынан «Абайға» абайлап қараған басы артық сактық қадамы басым болғанын көреміз. Осы жиында халық атынан сөйлеп, «қоғамдық тыныштықты шайқау» деп танылған жаңа қойылым жобасын талқылаушы Кеңес мүшелерi шынтауайтқа келгенде опера оқиғасы өтетiн орын – Сенат пен Парламенттiң дәл жанында – Есiлдiң сол жағалауында отырғандықтан «өздерiнiң тыныштығын шайқауға жүректерi дауламаған», яғни бұл олардың жаңашыл көзқарастағы спектакль қоюға дайын болмауын көрсетедi.

Жалпы бұл жоба бесiгiнде жатып тұншықты. Жазушылар пленумы қарсаңында Республиканың бiраз телеарналарынан жарыса көрсетiлген кең масштабта, үлкен талғаммен, мол қаражатпен қойылған Дж.Вердидiң «Аида» операсының орнына дәл осы А.Жұбанов пен Л.Хамидидiң «Абай» операсын қою жоспарланғанын бiреу бiлсе екiншiлер бiле бермейдi. Астана қаласындағы Бейбiтшiлiк пен келiсiм сарайының опера театры болуға толық есептелмеген сахнасының тұсаукесерiн ұлттық опера шығармасымен ашу жөнiндегi театр басшылығының сол кездегi ниетi шын мәнiнде құптарлық қадам болатын. Министрдің бүгiн тiлге тиек еткен көңiлсiз жәйттерi, республика театрлары сахнасында болмай жатқан жаңалықтары сол 2006 жылы он шешiм тапса, әлдеқашан шешiлуге тиiстi мәселеге қайта оралмас та едiк. Бұл театр процесiндегi дамуды бiрнеше жылға ауыздықтап тұрды. Режиссердің осы жолдар авторына берген сұхбатына көз жүгiртсек: «Я думаю, это революционный спектакль, как в Европе. Во всем мире «Бориса Годунова» Мусоргского, оперы Вагнера ставят так, как чувствует современный автор-режиссёр, и поэтому есть интерес к жанру оперы. Когда знаешь, что опера везде ставится одинаково, и в Алматы, и в Астане нет разницы, сразу падает интерес к театру. А ведь новое здание театра надо раскручивать на новом отношении к этому жанру. Молодые композиторы, когда поймут, что с оперой можно общаться как с человеческим жанром, сразу начнут писать на новые темы», – деген ойында министрдің пленумда көтерген «театрларға жаңа шығарма жазуға деген тапсырыс пен сұранысты қалай жандандырамыз?» – деген сұрақтарды шешудiң негiзгi жолдарын да көруге болады [9,11].

Сахналық шығарма режиссердің концептуальдық көруімен дүниеге келгенімен композитордың партитурасына суық қол сұғылмауы ерекше назарда болуы керек. 2004 жылы Е.Рахмадиевтің «Абылай хан» операсын Алматы опера театры сахнасына қою барысында режиссер Ю.Александровтың «Бүгінгі менің Моцартым – Рахмадиев» дегені көңілімізге қонды. Егер музыкалық театр режиссерлері опера шығармасын қоярда автордың партитурасына дәл осындай ұстаныммен келер болса, классикалық шығармамыздың тағдыры үшін алаңдамай-ақ қоюға болады.

Әрине, Министрлік бәйге жариялап бөлген қаражат жаңа опера мен балет, драма мен комедия жазу ісіне қозғау салары сөзсіз. Десек те, театрға көрермен келтіру мәселесін, халықтың ұлттық операға деген оң көзқарасын түбегейлі шеше алмайды. Театрға көрерменді, жастардың бетін бұру бүгінгі уақыт көшінен ауып, өткен ғасырдың жұртында қалмаған, креативті ойлай білетін режиссураны қажет етеді. Жаңаша ойлайтын режиссерлер болса, М.Әуезов пен Ғ.Мүсірепов, Қ.Мұхамеджанов пен Ш.Құсайынов, тағы басқалардың репертуардан қалып бара жатқан шығармалары жаңа өмірдің ауасымен бүгінгі жастарша тыныстап, қоғамдағы бүгінгі индивидуум-тұлғаның ой-арманын заманауи тілмен жеткізер еді. Өкініштісі, жаңа ізденіске батыл баратын режиссерлеріміздің аздығымен бірге, оларға үлгі болар соны сахналық қойылым үлгісін жасаушыға мүмкіндік берер қолайлы сахна алаңының болмауы.

Сонау 1944 жылы жазылған «Абай» операсының тағдыры бізді де толғантады. Әрине дәстүрді бұзбай, киімдері мен декорациясын жамап-жасқап, жаңалап, бояп, сол алғашқы жазылған қалпында сахналауын театр жалғастырса, мұндай дәстүрлі спектакльдің репертуарда болуына да қарсылық жоқ. Тек театр өнері – бүгінгі күннің тынысымен дем алуға тиіс жанды организм екенін ұмытпайық. Бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына ұмтылған еліміздің өзгелерге мақтанышпен көрсетер классикалық өнері де заманға сай болғаны жөн. Бұл салада айтарлықтай жұмыстар жасалынып жатыр десек те, ұлттық классикаға шаң жуытпай ұстап, мұрағат мүлкіндей етіп сақтау сахналық өнер үшін жетістік бола қоймас. Сонда халқымыздың «Елу жылда ел жаңа...» деген сөзін қайда тастаймыз. Бұл жөнінде операны қоюға дайындаған Ю.Александров: «Если произведение трогать нельзя, значит, это – не классика. Чем отличается классика? Главная её примета-то, что её можно ставить в любое время, она звучит, а если не звучит, значит это – не классика. На-

пример, Чехов – это классика: его можно ставить в любое время, и – по разному. Именно по этой причине я взялся за «Абая» и сделал его сегодня. Потому что эта тема сегодня звучит, значит – это классика. А если классика, ты волен делать так, как хотелось. «Бориса Годунова» во всем мире ставят так, как видят режиссёры –постановщики», – дейді. [9,12]

Қалай болғанда да, Абаймен ХХІ ғасыр өз заманының тілінде сөйлесуді қалайды. Әзірге бұл диалогты үйлестіруге мүмкіндік болмай тұр. Алматылық опера театры репертуарынан бұдан жарты ғасыр бұрын сахналанған «Абай» қойылымы түскен емес. Ал, жаңа Астананың жас опера театры – Егемен Қазақстанның жаңалығының жаршысы болуға тиісті театрдың бірі. Тек казак опера сахнасына осындай жаңа леп әкелетін шығармашылық ізденісті кезінде аяғына дейін жеткізе алмады. Бұл жайлы Ю.Александров былай дейді: «Мы договаривались, что мы не будем делать то, что тиражировали до нас другие режиссёры. Во всяком случае, Толеубек Нигметович давно мечтал о новой опере: «Почему бы не написать об Астане, о молодёжи, о том как строится новый город?». Я показал партитуру «Абая». «Вот это о молодёжи, о строительстве нового города, о планах, обрядах, о человеке, который пришёл сказать, что – хорошо, а что – плохо». Я думал, что возможна музыкальная редакция этого спектакля. Ведь пора, уже пора! Состав оркестров изменился, певцы изменились – жизнь наша изменилась! Надо думать о публике, она ведь уйдёт когда-нибудь, если не думать о ней. Сегодня надо делать спектакль конкретно для молодёжи, чтобы она поняла, как это интересно. А многое из того, что мы, взрослые, делаем, им не интересно. И получается, что мы живем своей жизнью, опера ползёт своей старушачье-кряхтящей походкой, а жизнь-то – совсем другая» [9,12]. Опера драматургиясында бар негізгі ой-идея, тартыстардың желілері бүгін де өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Сол казак қоғамы, сол сүйіскен екі жас Ажар мен Айдардың махаббаты, айла-шарғымен немесе айналасына өлім сепкен қолында билік пен байлығы бар Жиренше мен Мес, Әзімдер біздің ортамызда, сол сорақылықтар бүгін де өмірді улауда. Егер мұны соны режиссурамен әспеттеп қоя алсақ, нағыз өміршен заманауи операның бірегейі осы «Абай» операсы болмақ.

«Я много читал Абая и на основании этого делал спектакль. Меня Абай волновал, прежде всего, как человек, как личность. Для меня его художественные творения – главное. И скажу, что Абай – это философия, которая с каждым днём, с каждой минутой становится всё актуальнее. Он всё предвидел, он говорил:

«Казахи, грядет 20-й век, опомнитесь!» – и этот век пришёл. XX век, в котором те же раздоры, те же отравления, только вместо суда биев: Парламент, Сенат, группировки, драки – казахи уже научились делать деньги... Всё происходящее может оценить Абай, и вокруг Абая кипит жизнь. «Абай» – это опера о голове казаха», – дейді Ю.Александров [9,11].

Мұрат Әуезов жоғарыда келтірілген сұхбатта: «Абай біздің тіршілігімізбен айырғысыз біртұтас. Одан да асырып айтсақ, ол біздің өмірімізді қалыптастырды, сіздің сұрағыңыздың тікелей жауабы – ол әлі де қалыптастырып жатыр», – дейді [1]. Біздің ойымызша, Абай қазақ өмірін, қазақ қоғамын салмақты барлап, әспеттемей, әсірелемей, өз кезінде бар шындықты қамшымен тілгендей етіп өткір айтып кетті. Одан бар қазақтың бір тағаны қисайып, құлап немесе қазақ қазақшылығынан ажырап қалған жоқ. Керісінше, ол өзінің бойындағы алға ұмтылуға, озық елдердің қатарына қосылуға кедергі болар осал тұстарын өзінің ғұламасының аузынан есітіп, ашық-шашық жатқан іргесін бекітуге, етек-жеңін жинауға мүмкіндік алды. XX ғасыр басында тарих толқынында бастарын көтеріп көш бастаған, ғұламаны – Ұлы ұстаз тұтқан қуатты топ – Алаш ардақтылары шығар ма еді?

Демек, Абайдың жеке өмірі, шығармашылығы мен оны тұлға ретінде айшықтауға арналған өзге авторлардың көркем туындылары ұлттық рухты оятатын, қоғамды бірлік пен тұтастыққа бастайтын зор қозғау күшке ие. Жас, тәуелсіз мемлекетімізді құрушыларға жол көрсетер компасы секілді оң бағыт-бағдарын айқындап алуға Абай мол мүмкіндік береді. Сондықтан қандай формада болмасын Абай шығармашылығын, оның ғұмырнамалық, рухани-мәдени мұраларының сан-алуан үлгілерінің насихатталуына ерекше мән бергеніміз жөн.

Сөз соңы. Мәскеу қаласының қак ортасында орын тепкен ескерткіш тұғырында нық орналасқан Абай бұл дүниенің абырсабыры мен қарбаласынан бөлектеніп, ойлы назарын алысқа қадаған. Өз ортасы – «қалың елінен» сыртта болса да халқының болашағы толғантқан ойлы «жұмбақ адам» қалпынан таймаған. Бізге рухани азық боларлық зор мұра қалдырған ғұлама ақынды өлеңдері, әндері, ғақылия сөздері арқылы өзін танып білуді әлі де болса тереңдей түсуге шақырғандай.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай асқары // Егемен Қазақстан. 27 маусым, 2009.
2. Асқар Тоқпанов. –Алматы: Өнер, 2005.

3. Қазақ театрының тарихы. 1-том. –Алматы: Ғылым, 1975.
4. Латиф Хамиди//Құрастырған А.Омарова. –Алматы: Өнер, 2006.
5. Жубанова Ғ Мир мой – Музыка. В 2х т. Т.ІІ. –Алматы: Компьютерно-издательский центр АКСИМ, 1997.
6. Мүсірепов Ғ. «Абай» – қазақ операсының жаңа белесі //Социалистік Қазақстан. 16 январь, 1945.
7. Мессман В. Возрождение песни. –Алма-Ата: КазГИХЛ, 1958.
8. Ең үлкен қанжар – интеллектуалды қанжар!» // Қазақ әдебиеті. 5 маусым, 2009.
9. Призвание театра – вести публику за собой// «Айт». № 3, 2007.

Абай дәстүрі және тәуелсіздік кезеңдегі қазақ лирикасы

Академик Серік Қирабаев «Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері» кітабында: «Ұлттың рухани мәдениетінің ең үлкен бір саласы – көркем әдебиет. Оны халық тарихының бейнелеу жолымен жасалған көркем шежіресі деуге болады», – деп жазды. Одан әрі ғалым ұлттық идеология жасау бір ғана топтың, мәдениет қызметкерлерінің шаруасы емес екендігіне тоқталды. Ғалым «Абайтанудың кезектегі міндеттері туралы», «Абайдың шығармашылық өмірі – қазақ әдебиеті тарихының кіндік тұтқасы» екенін айтса, «Абай және фольклор» кітабында академик Сейіт Қасқабасов: «Қазақ өміріне сын көзбен қараған Абай шығармашылығы, ой-пікірлері ренесанстық сипатта болғандығын, ол Адамды, оның рухани азаттығын, білімділігін барлық мәселелерден биік қойғандығын, қоғамдағы Адам рөліне айрықша мән бергендігін» ғылыми дәлелдеді. Академик Зейнолла Қабдолов: «Сөз өнеріндегі сыр мен сымбаттың үлгісі қандай? Мұның жауабын да Абайдан табамыз. Ол үшін Абайдың лирикасын пайымдап байқау шарт.

Абайдың лирикасы – кең көлемді мол қазына; биігі бітпес, тереңі таусылмас сырлы мұра», – деп жазса, академик Зәки Ахметов: «Абайдың ақындық әлемі» зерттеу еңбегінде: «Басты мәселе Абай халықтың түбегейлі мүддесін қаншалықты терең ұғып түсініп, қандай ойшылдық деңгейде, қандай көркемдік қуаттылықпен айтып жеткізе алғандығында» деп түйіндеді. Зерттеуші ғалым Жұмағали Ысмағұлов: «Абай аты мен Абай сөзі – қазақ халқының көкірегіндегі иманы, санасындағы ұжданы болып қала беретіндігін, Абай ақындығының тарихымызбен бірге жасайтын ұлы тағылымы да – осында екендігін» зерделі оймен жеткізе білді.

Француз тіліндегі идеал, грек тіліндегі идея – мақсат туралы ұғым, түп-негізі мұрат-мақсатқа келіп тіреледі. Біздің бүгінгі идеалымыз – Тәуелсіздік. Математикада алгебраның негізгі ұғымдарының бірі – идеал болса, сол идеалымыз сан ғасырлар бойы – Тәуелсіздік болды. Өзі философиялық ұғым, адам ойының практикаға қарай бет алуы, білімнің іске асуын қамтамасыз ететін процесс – идея десек, сол идеямыздың түп-төркіні де – Тәуелсіздік! Ұлттық тәуелсіздік содан барып, идея мен логиканың қосындысынан пайда болған идеология да, әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіретін қоғамдық сана, саяси, праволық, философиялық, моральдық, эстетикалық және діни көзқа-

растар мен теориялық идеялардың жиынтығы идеология десек, сол идеологияның шынар шыңында да, қайнар көзінде де – Тәуелсіздік рухы өз туын желбіретуге тиіс.

Сол Тәуелсіздік рухты қанымен енгізіп, жанымен жеткізетін, жеткізгенде адамның ойлау жүйесінің басты қазығы – бастағы мыйдан бастап, жан-жүйенді елжіретіп, жүрекке жеткізетін – әдебиет және өнер. Әдебиет пен өнердің ішінде шығармашылықтың анасы – поэзия. Біз топыраққа көмілген, жеті қат жер астында қалған тарихымызды – «Үш ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды» «Жеті ғасыр жырлайды» атты поэзиялардан іздеп таптық. Ол күдірет күш қаламмен жазылып, қағазға түспей-ақ, қазақ жыршы-жырауларының басында жатталған. Жадында сақталған. Содан аман-сау жетіп Тәуелсіздігіміздің төріне енді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында көрсетілген елдің экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолы рухани дамудың қазіргі кездегі жетістіктері мен мүмкіндіктерін айқын зерделеп, гуманитарлық ғылымның, оның ішінде әдебиет пен өнердің тәуелсіздік жылдарындағы сипатын зерттеп саралау – бүгінгі әдебиет сыны мен ғылымының басты мақсаты, негізгі бағыт-бағдары болмақ.

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігімізді орнықтырғанына 15 жылдан асты. Он бес жылда Қазақстан түбегейлі өзгеріп, Тәуелсіздік дариясының кең арнасына түсіп, теңіз-тағдырына бағыт алды. Ұлттық әдебиет пен өнердің жаңа сипатты дәстүрлері, бостандық пен адамзаттық құндылықтарға негізделген жаңашылдық рухы қалыптасты.

Сондай жаңашылдық рух қазақ поэзиясында бар. Басында абдырап-дабдырап қалған қаламгерлер не жазамыз емес, не үшін жазамыз деген сауалдарға жауап іздеді. Бұрын айтылуға тиіс емес нәрсені айту – батылдыққа баланатын еді. Енді бәрі ашық, не айтсаң да, нені жырласаң да қол байлау, аяқ тұсау тауқыметінен арылды.

Мақсатымыз – осындай тұста Қазақстан Тәуелсіздік алған жағдайда туған мүмкіндіктерді толық пайдаланып, соңғы он бес жылда жарияланған әдеби шығармалардың, оның ішінде қазіргі қазақ лирикасының тарихи-әдеби процесін жүйелі түрде жан-жақты зерттеп, талдап-баяндау, тәуелсіздік кезеңде туған қазақ лирикасына біршама баға беру.

«Қазақстан – 2030» бағдарламасының шарттарына, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың 2005 жылғы Қазақстан халқына жолдауында көрсетілген экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолының бағыттарына сәйкес

қазіргі көркем әдебиеттің қыр-сырын зерттеу – парызымыз болса, рухани жаңғыруды тереңдету – басты мақсатымыз болмақ.

Тәуелсіздікті көзімен көріп, дүниеден ерте озған ақын Жарасқан Әбдірашев:

Тағдырымды бұйдалап ерен екпін,
Байтақ елді шаттыққа бөлемекпін.
Өткен күннің арқалап өкілдігін,
Болашаққа барғанда не демекпін?
Сабыр! Сабыр!
Озыпты озар айым!
Сілкінейін қайтадан сөз алайын!
Өлең деген өлкеге жер аудырып,
Жылдар болып «жазалайын!» –

дейді. Нағыз ақындық жүрек. «Байтақ елді шаттыққа бөлемек» үшін, «өлең деген өлкеге жер аударып, жылдар бойы өзімді «жазалайын» деуінде үлкен сыр жатыр. Жарасқан да Кеңес өкіметінің бодауында болып, айтар сөзін булығып айта алмаған сәттері болған ақын. Тәуелсіздік кезеңде шиыршық атып, «Құлыптасын» жазған тұста көз жұмды. Тәуелсіздікті күткен ақынның бірі – Жарасқан еді. Олай дейтінім, Жарасқан екеуміз Кеңес өкіметі тұсында Ташкент, Душанбе, Мәскеуде өткен жас ақындардың фестиваліне бірге қатыстық. Сонда Ресей ақындарынан басқа ақындардың көкейкесті арманы – Тәуелсіздік еді. Ресейден басқа он төрт республика ақындары өз туымыздың желбіреуін, өз әнұранымыздың орындалуын көксеген едік. Әсіресе, Кеңес өкіметінің шырмауынан құтылуға, қарсы ашық сөз айтуға бейім Прибалтикадағы үш республиканың ақындары және Закавказиядағы грузин, армян, әзербайжан ақындары белсенділік танытып, көзге түсетін. Мәскеудегі семинарда Жарасқан екеуміздің өлеңдеріміз өте жақсы баға алды. Семинар жүргізуші сыншылар, ақындар әжептәуір мадақтады. Кейін мадақтағаны бар болсын, Жарасқанды білмеймін, менің мадақталған «Мен ағыспын, ағысқа қарсы ағатын» және «Шахмат заңы» атты өлеңдерім үшін түнгі тергеуге алынғаным бар. «Сен қайсы ағысқа қарсысың, Кеңес өкіметінің ағысына қарсысың ба?» деген мақаммен «тұтқынға» түстім. «Шахмат заңы» атты өлеңімде: – «Король ешқашан печка болмайтыны» жайында жазғанмын. «Кеңес өкіметінде печкілер де король бола алады. Сен неге бұған қарсы жазасың?!» деген сауалдар жан-жақтан қойылды. Ақыры босатып, «Аудармашыда болдым» деген қолхат алды.

Мұны айтып отырған себебім, қазір қазақ елі тәуелсіз. Қазіргі қазақ ақындары – Тәуелсіз елдің ақындары. Ақын деген – халқын, ел-жұртын, Ұлы Отанын жан-тәнімен сүйетін жүрек. Ақын ең басты ұлтжанды адам. Бізге тәуелсіздік алып берген бостандық – ұлтжандылық идеясы. Сондықтан ұлтын сүйген ақын, көрінген кемшілікке көзін салып, уайым-қайғыға бата бергеннен гөрі, Тәуелсіздік туымызға, ұлтымызды ұлағатқа бастарлық, халқымызға қайрат-жігер берерлік поэзияның туын көкке көтеретін шағымыз! Әрбір жанды шуаққа бөлеп, тірліктің тауқыметінен арыларлықтай қуат-күш берерлік ұлттық рухтағы поэзияның заманы. Тәуелсіздікті енді қолдан бермейтін өжет ұрпақты жігерлендіретін поэзияның дәуірі.

Тәуелсіз боп артты халқым сенімі,
Мұз боп қатқан қайғы-мұңым еріді.
Ақ шыңдары – тауларының биіктеп,
Кең тыныстап Ұлы Далам кеңіді.

Жер бетіне қайта шықты алтыны,
Көлдерімде жүзді Аққу, қалқыды.
Толқын атып, дарияларым тасыды,
Тау өзені, Ақ бұлақтар шалқыды, –

деуіміз де сондықтан.

Ана тілінің мемлекеттік тіл болуына қарсы кейбір дүбәра шала қазақтарға «Қайт, райдан» деп:

Ел болдық, Елдігімізге ақылмен жетер,
Сонша момын болармыз ба, мақұлмен кетер.
Тілімізді сатпақ мәңгүрттер бар,
Ісіне қарасақ кәпірден бетер.

Болғаны ма шет жұрттан жиғаны көп,
Өзінен гөрі өзге ұлтқа ибалы боп,
Жүзі – мыйы басқа, о, қасқа,
«Иншалла» десе де иманы жоқ, –

дей келіп:

Тоғыз ай толғатқан туған анаңды –
анам десең,
Әкеңнің арғы аталарын бабам десең,

Жаңылмас – жақ, сүрінбес – тұяқ жоқ деген,
Қорық – Құдайдан,
Қайт, райдан,
Қазақ жүрегінде қалам десең.

Қасиетті қазақ біліп ал,
Туған тіліннің періштесі, пірі бар.
Ә-ә-й! Ата-бабаңның әруағы атқыр,
Анаңның тілінде не әкеңнің құны бар?! –

деуімізде сондықтан.

Өз буынын бұзып-жарып алға шыққан ақын Ұлықбек
Есдәулетов:

Өмір саған келдім-кеттім,
Сонда нені тындырдым?
Зерін теріп зеңгір көктің,
Ботананы тұндырдым.

Өмір саған бардым-қайттым,
Таңғы шықты мекендеп,
Құдайыма қайғымды айттым,
Құлақ түрер ме екен деп.

Шыққыр көзді аштым-жұмдым,
Шолдым биік-төменді,
Тілін жұтқан тас тұнжұрмын,
Сөйлетпеңдер, мен енді! –

деуі де сондықтан. Талантты ақын Ұлықбекті Тәуелсіздік қайта
сөйлетті, жүрегiнiң шоғын үрлеп, маздатты. «Қазақстан» деген
өлеңінде:

Арыстандай айбаттым,
Жолбарыстай қайраттым,
Аспандаған байрақтым,
Қанша жұлдыз жайнаттың,
Қанша бұлбұл сайраттың.
Қазақстан, ардақтым!

Тұлпарыңның шабысын,
Домбыраңның қағысын,

Күңіреңткен тау ішін,
Дарияңның ағысын
«Сүйем!» десем – бәрі шын,
Қазақстан – намысым, –

дей келіп, арқаны кеңге салып, кең даласындай көсілген ақын:

Шаңырағың – шырағым,
Топырағың – тұмарым,
Ғаламда жоқ сыңарың,
Ғажайыбым, жұмағым,
Басы таза бұлағым,
Басылмайтын құмарым,
Қазақстан – қыраным!

Айың тусын оңыңнан,
Күнің тусын солыңнан,
Жұлдыз жансын жолыңнан,
Басыңа бақ орнасын,
Қыдыр болсын жолдасың,
Құдай сені қолдасың,
Қазақстан – көз жасым!.. –

деп түйіндейді. Ақындықтың ширығар тұсы: «Қазақстан – көз жасым!..» деген тұс. Тәуелсіздікті иығымен арқалаған жан да, тәуелсіздікті сағынышпен күткен жүрек те: «Қазақстан – көз жасым!» деп толғанары хақ.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақ мәдениетінде ұлттық жаңа әдебиеттің бастауында тұрған дара тұлға, жазба әдебиетінің негізін қалаушы, ұлы ойшыл Абай мұрасы мемлекеттілік тұрғысынан, шынында да, ерекше жоғары мағынаға көтерілді. Абайтану осы жылдарда барынша халықтық сипат алып жоғары мағынаға көтерілгені ақиқат. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен ақынның туғанына 150 жыл толуы ЮНЕСКО бағдарламасы бойынша дүниежүзінен кеңінен аталып өтуі Тәуелсіз Қазақстанның саяси-мәртебесіне шарықтатып өсірді және осы келелі істі әрі қарай жалғастыруды Мұхтар Омарханұлы Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қолға алды. Институт директоры, академик Сейіт Қасқабасовтың қолдауымен, филология ғылымдарының докторы, профессор Асқар Егеубаев жаңа жоба жасады. Жобаның қысқаша мазмұны: XX ғасыр соңы мен XXI ғасырдың бас

кезіндегі көрнекті ақын-жазушылардың Абай дәстүрімен, көркемдік-эстетикалық мектебімен шығармашылық сабақтастығы туралы алғаш рет жан-жақты қарастырылып, тарихи-әдеби процесс пен негізгі әдеби бағыттары туралы, осы кезең әдебиетінің даму заңдылықтары туралы терең талдаулар жасау мақсаты. Ғалым Асқар Егеубаев дүниеден ерте озғаннан кейін, бұл жобаны жүзеге асыру – филология ғылымдарының докторы, профессор Жұмағали Ысмағұловқа жүктелді. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Абайтану бөлімі, жаңа заманға сай, «Абайтану және жаңа дәуір әдебиеті» бөлімі болып аталды. Яғни Тәуелсіздік кезеңдердегі әдебиетті зерттеп-талдау, баға беру міндеті ғалымдарға жүктелді.

1913 жылы Ахмет Байтұрсынов Абай туралы «Қазақтың бас ақыны» деп жазса, 1927 жылы Мұхтар Әуезов «Әдебиет тарихы», 1967 жылы «Абай Құнанбаев» еңбегінде, 1928 жылы Ыдырыс Мұстанбайұлы «Абай», 1964 жылы Сәбит Мұқанов «Абай Құнанбаев», 1974 жылы Мұхаметжан Қаратаев «Ұлы Абай», «Пушкин мен Абай» атты туындысында қазақ поэзиясындағы Абай дәстүрінің орныққанын жазды. Сол дәстүр жалғастығын 1948 жылы Қажым Жұмалиев «Абайға дейінгі қазақ поэзиясының тілі», 1995 жылы Серік Қирабаев «Әдебиетіміздің ақтандақ беттерін», 1954 жылы Зәки Ахметов «Лермонтов және Абай», 1995 жылы «Абайдың ақындық әлемі», 1995 жылы Сейіт Қасқабасов «Абай және фольклор», 1956 жылы Ханғали Сүйіншәлиев «Абайдың қара сөздері», 1993 жылы Қайым Мұхаметханов «Абайдың ақын шәкірттері», 1982 жылы Мекемтас Мырзахметов «Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемасы», 1994 жылы «Абайтану тарихы», 1995 жылы «Абай және Шығыс», 1974 жылы Рымғали Нұрғалиев «Өнер алды – қызыл тіл», 1972 жылы Тәкен Әлімқұлов «Жұмбақ жан», Жұмағали Ысмағұлов «Абайдың ақындық тағылымы», 1995 жылы Мүсілім Базарбаев «Казахская поэзия: Художественные искания (к традициям Абая)», 1995 жылы Ғарифолла Есімов «Абай философиясы және дүниетанымы» атты салиқалы зерттеу еңбектерімен жалғастырды.

Абай дәстүрі Тәуелсіздік кезеңге дейінгі әдебиетімізде де және тәуелсіз кезеңдегі он бес жыл аралығындағы әдебиетімізде де өз жалғастығын тапты. Дәуірмен үндесті. Қай кезең болмасын, ұлттық рухтың ұлы мақсаты – Тәуелсіздік, бостандық екендігін өмір дәлелдеді.

Тәуелсіздік кезеңді өзінің лирикалық жырларымен, ерекше толғаныстарымен көзге түскен ақындардың жұлдызды шоғы-

ры бар десе болады. Атап айтсақ, Темірхан Медетбеков, Ұлықбек Есдәулетов, Есенғали Раушанов, Жүрсін Ерманов, Ғалым Жайлыбай, Мәди Қайыңбаев, Жәркен Бөдешев, Серік Аңсұңқаров, Аманхан Әлім, Мейірхан Ақдәулетов, Тыныштықбек Әбдіхакімов, Ақын-баба Ақсұңқар, Ертай Ашықбаев, Қазбек Иса, Гүлнар Салықбаева, Әділғазы Қайырбеков, Маралтай Ыбыраев, Жарас Сәрсек, Талғат Ешенұлы, Нұрлан Мәукенұлы, Бауыржан Жақып, Нұржан Қуантайұлы сынды есімдерді атап айтсақ, әдебиетте бұрыннан өз кемесімен жүзген ақындар тәуелсіздік кезде де шет қалмады. Тәуелсіздік тақырыбына құлаш сермей атсалысқан ақындар Қадыр Мырзалиев, Тұманбай Молдағалиев, Фариза Оңғарсынова, Марфуға Айтқожина, Ақұштап Бақтыкереева, Мұхтар Шаханов, Өтежан Нұрғалиев, Қайрат Жұмағалиев, Нұрлан Оразалин, Күләш Ахметова, Ирамбек Оразбаев, Серік Тұрғынбеков, Исраил Сапарбаев, Ибрагим Исаев, Рафаэль Ниязбеков, Асқар Егеубаев, Несіпбек Айтөв, Хан-бибі Есенғараева, Есенбай Дүйсенбаев сынды есімі елге танылмалдығымен тәуелсіздік туын өлеңімен биіктетуге атсалысты.

Тәуелсіздік кезеңнің өтпелі тұсында көз жасын көл етіп, не болса соған қайғырып сарсаңға түсетін күйрек ақындар аз емес. Олардың көбісі дүниеге ту тігіп жатқан – Қазақ тәуелсіздігінің құдірет-күшін, мән-мазмұнын іштей сіндіре алмай жатқан жандар. Сондай тұста Ахметова Күләш ақын «Күн шыққанда күліп оян» атты жыр жинағында:

Сағынғанда сүйкімді түс көремін,
Күліп тұрған көңілден күш көремін.
Үлкен күнге үлес қой – әрбір адам,
Бір-біріне сыйласа кішкене күн! –

дейді. Изгілікті үлкен ақын жүрек Күн шыққанда, Күнмен бірге Тәуелсіздік таңы атқанда, күліп оянып, үлкен күнге үлес қосып, «бір-біріне сыйласа кішкене күн», бұдан артық не керек?! Адамға көп нәрсе қажет емес, осындай адамды алға жетелейтін шуақ қажет.

Күләш ақын сезімін жалғастырғандай «Жерорта» жинағында Серік Тұрғынбеков:

Елімнің жарлығына.
Ой-пікір ойыспаса,
Халқымның зар-мұнына,
Қабырғаң қайыспаса.

Өмірдің дерегіне
Тамсанып табынбасам,
Ақын боп керегі не,
Ағымнан жарылмасам, –

дейді ақын. Шынында да, Тәуелсіздік теңізі тербеткен тұста, ағынан жарылып, осынау бір тәңір сыйлаған бостандықты жырламаса, шынында да, ақын боп керегі не?!

Есдәулетов Ұлықбек ақын:

Жүрегім өзімде емес,
Түу алыста, ол кеткен сағынышқа
қуанышқа, –

деп жырлайды. Ұлы Абай:

Жүректің көзі ашылса,
Хақтықтың түсер сәулесі, –

дейді. Ұлтымыз азаттыққа қол жеткізіп, Тәуелсіздік деңгейінде ғұмыр кешіп жатқанда «Жүректің көзі ашылмаса» не болғаны?!

Абай «Артық жолдас таппадым татулықтан» дейді, Тәуелсіздігімізді баянды етер басты мақсат – татулық. Ұлттық татулық – ұлттық мүддеден туады.

Академик Зәки Ахметов: «Абай қазақ поэзиясының идеялық ауқымын, тақырыбын кеңейтті, әдебиетте жаңа жанрлық түрлер қалыптастырды.

Абайдың лирикасы жанрлық ерекшеліктері жағынан алғанда сан салалы, алуан түрлі, тақырыбы, идеялық мазмұны жағынан да аса бай, әрқилы өмір құбылыстарын қамтиды. Халықтың тағдырын, заман жайын толғайтын саналуан әлеуметтік, философиялық лирика түрлері, адамның ішкі жан дүниесін бейнелейтін жырлары махаббат лирикасы, сатиралық өлеңдері, табиғат суреттері, оларға қоса жеке адамдарға арналған жырлары, тағы басқа өлең түрлерін Абай поэзиясынан молынан табамыз. оларда қуаныш сезімі де, өмірге деген зор сенімі де мұн мен наз да, зәрлі ащы сын да – бәрі де бар» – деп жазды.

Біз бүгінгі тәуелсіз кезең тудырған туындылардан осыларды іздейміз, Абайдың үрдіс-дәстүрін іздеп-табуға ұмтылып, тапсақ – қуанып, таппасақ – қынжылып, заманауи ақындарымен бірге ғұмыр кешеміз. Қазіргі қазақ әдебиетінде, анығырақ айтсақ, тәуелсіздік кезең әдебиетінде Абай дәстүрін жалғастыру-

шы жаңа толқын, жас ұрпақ өсіп-жетіліп келеді. Алысқа бармай соғыс жылдары әдебиетке енген Қасым Аманжолов, Сырбай Мәуленов, Жұбан Молдағалиев бастаған ақындардан. «Жылымық» кезең деп аталатын 60-шы жылдары әдебиет есігін ашқан ақындар Тұманбай Молдағалиев, Қадыр Мырзалиев, Сағи Жиенбаев тұстастары өзіндік қолтаңбаларымен дараланды. 70-жылдары топжарып шыққан Жарасқан Әбдірашев, Кеншілік Мырзабеков, Темірхан Медетбеков, Күләш Ахметова, Ұлықбек Есдәулетов сынды тағы басқа ақындар алдыңғы толқын ағаларға қарағанда өзгеше үнмен, соны серпіліспен төрге озды. 80–90-шы жылдары өз даусымен енген ақындар да баршылық. Тәуелсіз кезең поэзиясына 60-шы жылдардан 90-шы жылдар арасындағы әдебиетке енген ақындар Тәуелсіздік кезең поэзиясына атсалысты. Жол тапқаны да бар, жол таппай дағдарған тұстары да аз емес.

Тәуелсіздік тұсында ел-жұртына көріне бастаған жас ақындар легі – ақиқат шындықты бейнелі поэзия тілімен жырлауды, алдыңғы толқындырға ұқсамауды бағыт-бағдары санап, өлең көкжиегінен көріне бастады. Кейде саналы түрде, кейде өз жүрегінің үндескенін де байқамай қалып, Абай дәстүрінің сара жолын жалғастырып жүрген жас ақындар да баршылық. Жас ақын Аманғазы Кәріпжан әулеті өзінің «Сана суреттері» кітабындағы (2005 ж.) «Абай тойында» атты өлеңінде:

Бағыт беріп заманның сырлы өтпелі
Ағып келіп жүрекке жыр көктемі.
Ұлы Абайды тірілтіп астанада
Тағы ашылды тарихтың бір беттері, –

дей келіп, өлеңінің бір тұсында:

Күйінсе де ол еліне,
сүйіп көпті,
Міншіл көзге ел рухын биіктетті.
Жер-ананы тербеген тебіреніс,
Жүрегіне Абайдың сыйып кетті, –

дейді де «Сана суреттерінде»:

Неткен бұл масқаралық...
Сорғалады санамнан аспан ағып.
Құшағымда бүріскен дүниеге,
Қиялымды босаттым баспана ғып. –

деп жырлаған ақын «Бар дүниеден іздеу салып, таппадым өзімді өзім» деп, жаңа дәуірдің көзімен қарап, сөзімен сөйлеуге ұмтылады.

Абай дәстүрінің жалғастығы жас ақын Ақсұңқар Ақын-бабақызының жыр үндерінен естіледі:

Мен – Ақсұңқар!
Құстың баласы –
Аққу да емен,
Қаз да емен...
Өмірге көңіл наласы:
«Ой түбін үнгіп қаз!» деген!

Өлеңнің шоғын маздаттым,
Бұйырғай
Төрден нәсібім?! –
Қиылған қыршын Боздақтың
Төгілген
Нахақ жасымын!.. –

дейді ақын. Өмірге өкпесі болса да, ақындық жүректің түкпірінде туған елге деген сағыныш, ісі қазағына деген құпия махаббат сыры мен үлкен мақсат арманы жатыр:

Ақбоз – арман
Жалына жармасыппын.
Қызыл аяқ
Қыр кезіп,
Жар басыппын...
... Кең Дүниеге
Көзімді ашып қарап –
Тауға шыққым келеді,
Тауға шыққым!

Өлеңнен өріпкіген ақын жүрегі көрінеді. Асығады. Өмірден тезірек өз орнын алғысы келеді. Содан да болар: «Сырт қалған қаракөзіңмін, қақтырмай есік ашындар?!» деп үндейді. «Көзімнің жасы екі елдің, етегін жасқа толтырып», «санатқа кірер ме екенмін» дейді ақын. «Екі ел» деп отырғаны 1993 жылы Монғолиядан атамекенге оралған екен. Оралған жандардың өз еліне салмақ салмай, қайта салмақ-жүгін көтеруге келгендігін жырласа оңды болар еді. Өйткені, қазақ еліне келген тәуелсіздік

– күні кеше ғана келген тәуелсіздік. Сондықтан жас ақындар өмірге өкпе артпай, тәуелсіздік туын бірге көтеріскені абзал.

Сары күз биыл тағы да
Қақпамды менің қағып тұр.
Сағындырғанның бағына,
Сағыныш-жаңбыр жауып тұр...
...Қыркүйектеп бұйығып,
Сары түске бағындым.
Адамзаттың биігі –
Ақындарды сағындым, –

немесе:

Көктегілер басып қалса түймесін,
Жаңғырып кейде естіледі түнгі есім.
Жұлдыз ақса бетіңізді сипаңыз,
Аққан жұлдыз ақын болып жүрмесін, –

деп, өлең өлкесіне сағынышымен келген жас ақын Әшімбек Жапарбектің жауқазын жырлары Сағи Жиенбаевтың жүрек-лүпілін еске оралтады. Сағи болса, «Көктем» деген өлеңінде:

Қара жердің өзінде,
Қаттырақ басқың келмейді, –

дейді. Қандай ұлы жүрек, нәзік сезім. Поэзия есігін қаттырақ қағып енетін ақынның сол бір ғажайып нәзіктігі. «Қатардағы өлеңде»:

Тақыр жерге соқыр жаңбыр жауады,
Көзі соқыр тағдырым, ашылмады-ау қабағың.
Басымнан бақ бұлт сынды ауады,
Сені сүйгім келіп еді, қазағым!
...Өлеңімнен рухымды табады,
Іздеген жан балдай тәтті таза мұң.
Көзімнен жас жұлдыз сынды ағады,
Сені сүйгім келіп еді, қазағым. –

деп жырланған туынды да өзіндік өзгеше құпия сыр бар. «Сені сүйгім келіп еді, қазағым» деген екі түрлі мағына бой көрсетеді. Қай жағына бұрсаң да лайық. Бұл өлең – жас ақын Әмірхан Балқыбектің жыры.

«Дариға ғұмыр, жыр-жүрек» кітабымен поэзия есігін айқара ашып, табалдырығынан аттаған жас ақын Маржан Ершутегі «Жапырақ-ғұмыр» өлеңін:

Күзгі жаңбыр,
Мен сені ұнатамын.
Жаурап тұр ғой әнеки құба талың,
Жел ұшырған жазықсыз жапырақты
Жанымменен әлдилеп жұбатамын, –

деп келіп, «мекенін тастап кетерін бір күн біледі, жапырақ-жүрек! Алмасып өмір сүруін» деумен қарапайым шындықты, қарапайым бояуымен жеткізуі арқылы құндылыққа айналған.

Сенің мені сағынбағаның – қуаныш,
Сағыну деген дерттен өңге нәр бермейді.
Мен үшін сенің ауырмағаның – қуаныш,
Мендегі дерт,
О, ол ешқашан өлмейді!..
...Мазаламайды бұдан соң арымызды өкініш,
Онсыз да көп қой не тірлік.
Бұдан соң көңіліміз, жанымыз да тыныш,
Адасу – енді адаспауымызға кепілдік, –

деп жырлаған ақын Талғат Ешенұлының өлеңі несімен құнды десек, өзгеше қолтаңба, өзгеше ырғағымен, сонылығымен құнды. Өлең жасау техникасын жалғыз ғана Талғат қана емес, қазіргі Тәуелсіздік кезең тудырған жаңа толқын, жас буынның ең басты ерекшелігі.

«Абаймен сырласу» деген өлеңде де ақиқат-шындық бейнелі де, астарлы оймен берілген. Жас ақын ұлы Абаймен сырласа отырып, «Тірі жүрсең жыртылар ед жырларың», «Тура жүріп атылар ең Мағжандай» дейді, енді бірде: «Қойынында жатып өскен Шәкәрім, «Жанасыз тасталды ғой құдыққа», «Жырын сүйіп аударып ең, арыстан, «Ақын Бунин қашып кетті Парижге!» деп Уақыттың, Заманның қыспағын Абайдай ақын атасымен сырласу арқылы сыр түйген жас ақын Акеділ Тойшанұлының да өзіндік соқпағы бар екендігіне куә болдық.

Дейтұрғанмен, Тәуелсіз елдің жас ақындарының өлеңдерінде Елдік жырлары жетісе бермейді. Көбіне көп күйкі тірлікті қаралаумен, даттаумен күй кешеді.

Кешегі Әбділдә Тәжібаев ақынның үні жоқ, бүгінгі жастарда:

Теңіз!
Сенен ұлы болған емес бір акын,
Жырын қандай, жырын қандай сұрапыл!
Арасында бұрқыраған дүлейдің
Түн жамыла жылап тұрып тілеймін.
Жүрегіңнің бөлшегін бер,
Өлеңіңнің өлшемін бер.
Ол аз десен, өзімді де ал,
Толқынына аямай сал.
Я күйрейін, күл болайын,
Я теңізге айналайын!

Кешегі орта толқын Мұқағали Мақатаевтың өршілдігі жоқ,
бүгінгі жастарда:

Ығысындар,
Ей, таулар,
Ығысындар!
Орын сайла ортаңнан жұмысым бар,
Ата болып не маған ұрысындар,
Адам болып немесе ұғысындар,
Ығысындар, ей таулар ығысындар!
Ей, таулар, қойындарыңды ашып кірем,
Бар сырыңды айрандай шашып, білем.
...Жартастардың беттері сора-сора,
Жылапты, қарсыласпай жасық білем...

Кешегі ақындардың 60-жылдардағы кейінгі толқыны Төле-
ген Айбергеновтың асқақ үні жоқ, бүгінгі жастарда:

Кезім менің!
Жатырсың жырақты ашып,
Қызыл гүлді барады қыр ап қашып,
Жиырмасыншы ғасыр жүр Маңғыстауда,
Мұнарлар басына шырақ тасып...
Білмедім мен кеудемнен ашты ма кен,
Омырауы осынау тасқын әлем?
Күн көтеріп барады Маңғыстауда,
Мұнарлар аспанның астыменен...

Міне, көрдіңіз бе, Теңізге жұмсаған қуат күшін, бүгінде тірі
болғанда Әбділдә акын Тәуелсіздікке жұмсар еді деп ойлайсың.
«Ығысындар, ей таулар, ығысындар!» деген Мұқағали акын

Тәңір сыйлаған Тәуелсіздік туына – өз поэзиясының туын бірге желбіретер еді. «Аруана – бауыр дүниені» бойына жинаған Төлеген ақын болса, бүгінде: «Күн көтеріп барады... Мұнаралар аспанның астыменен» деп Тәуелсіз қазақтың Астанасын бір тойындай жыр етер еді!

Қазіргі поэзияда ұлттық рух жетіспей жатыр. Оған себеп, Тәуелсіздік деген ұлы ұғымды бойға сіңіре алмай жатқандықтан болар. Біреу кедей, біреу бай алмағайып заманға қарамас-тан Ақындық рух – ұлттық рух қашанда қаратабан тіршіліктен биік тұрған. Ұлы тұлғалар ғана Бүгінгі күн, Ертең үшін еңсесін биік ұстай алары хақ. Оған қазақ поэзиясындағы толқын-толқын шоғыр жұлдыздардың талант-дарыны жететінін мен өзім кәміл сенемін.

Абай дәстүрін жалағастырушы Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ лирикасы шырығу үстінде. Теңіз-өмірдің мұхит арманындай Тәуелсіздігімізді паш етер дүниелерді Уақыт күтеді. Күткен дүние алдымыздан шығары сөзсіз. Тәуелсіз елдің Астанасы қалай көз алдымызда көркейсе, Абай дәстүрін жалғастыратын Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ лирикасы да өз Бәйтерегін көкке көтеретіні сөзсіз!

Тәуелсіздіктің бір жолы – Абай дәстүрін көздің қарашығындай сақтап, мол мұрасының мазмұн-тереңдігімен ұрпақтарымызға ұғындыру, Абай арқылы әдебиетіміздің анасы – поэзияға мойынсұндыру. Асылында, Абай поэзиясын түсінген ұрпақ – ұлт болашағын ойлайтын нағыз сенімді ұрпақ болып өркен жаяры аян.

Нұрдәулет Ақыш

Абай қара сөздеріндегі ұлттық идея

Өз шығармашылығында данышпан Абайдың қамтымай қалған тақырыбы жоқ десек, тіпті де артық айтқандық емес. Адамзат қоғамына тән соқталы да жоталы ірі тақырыптардың негізгілерін қалам ұшына іліктірген ұлы ғұлама сол тақырыптар жайында жазып қана қоймай, оқырман алдына басты-басты деген проблемаларын да көлденең тартып отырған. Соның бірі – бүгінгі заманда мемлекеттік тұрғыдан көтеріле бастаған ұлттық идея мәселесі. Осынау өзекті де өміршең тақырып ақынның өлеңдерінде әр қырынан көркем ойдың өзегіне айналып отырғаны мәлім. Ал, атақты қара сөздерінің де негізгі айтар ойларының бірі осыған келіп саятыны жайында айтылып келе жатқанымен, қазақ жұрты саяси тәуелсіздік алып отырған бүгінгі кезеңде ерекше назарға алғанның артықтығы жоқ.

Ұлтын сүйген данышпан өз халқының тамаша қасиеттерін дәріптеп, жалаң декларацияға, популистік сарындарға ұрынбайды. Ең алдымен ұлтына тән көптеген кемшіліктердің бетін ашып, көзге шұқып көрсетуді жөн санайды. Абай тізіп берген ұлттық ақаулықтарға қарап отырсаң, екіұдай сезімде қаласың. Біріншіден, дүние жүзіндегі моральдық-әлеуметтік тұрғыдан алып қарағанда ең нашар, сана-сезімі мен азаматтық белсенділігі төмен халық қазақ сияқты. Екіншіден, өзге жұрттарға қарағанда артта қалып қойған жұрттың қоғамдық бейнесін қаншалықты шенесе де, қара сөз авторының сондай халқына деген аяушылығы, жанашарлығы тағы көрініп тұрады.

Оның жанын ауыртатын жайттардың бір парасы – қазақтың басқа жұрт өкілдерін келемеж етуі. Осы әңгімені жеріне жеткізе сөз қылған шығармасы – ақынның екінші қара сөзі. Қарап отырсаң, қазақ өзі білетін халықтың бәрін келеке етіп, сырттай күлкі өзегіне айналдырыпты. Тәжікті қазақ «арқадан үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан...» деп кемсітсе, орысты «ауылды көрсе, шапқан, жаман сасыр бас орыс» дейді екен. Сартты саудагершілігіне бола, ал ноғайды атқа міне алмайды, түкке ыңғайы келмейді деп күлкіге айналдырады.

Өзге ұлттар жайлы қазақтың бұл теріп отырғаны олардың ұлт ретіндегі мінез-құлқын толық ашып көрсетіп бере алмайды. Қазақ ол ұлттарды өздері өсіп-өнген еліне, отанына барып, қандай екендігін біліп отырған жоқ. Әр түрлі себеппен қазақ сахарасына келіп қалған жекелеген өкілдерінің болмыс-бітімі

арқылы ғана біледі. Бүгінгі ғылым тілімен айтқанда, сол қазақ даласында жекелеп жүргендердің кейбіреулері ол кезде тіпті әлі диаспора деңгейіне жетіп үлгірмеген де. Олардың көбі қазақ арасына мәжбүрлікпен, сауда-саттық жасап немесе патшаның әскерінен қашып жүргендер. Отарлау саясатымен қазақ жеріне мысықтабандай еніп, жаппай қоныстанып жатқан саны көп ұлт орыстар ғана.

Қазақ бұл кезде өзге халықтардың ұлттық кескін-келбетін, қоғамдық-әлеуметтік болмысын әлі жете танып үлгіре қоймаған. Сондықтан да оларға өзі көрген жекелеген өкілдері арқылы ғана баға берген. Жай жадағай қазақтан Абайдың бір артықшылығы ол әр халықтың өзіндік ерекшеліктерін, тұрмыс-қалыбын жақсы біліп отыр. Соны білгендіктен де, өз ұлтының жағдайымен салыстыра келіп, жаңағы айтылған келемеждердің бәрін жоққа шығарады.

Ал осы жоққа шығарудың астарында «менің қазағымда неге нақ осы жұрттардағыдай жақсы қасиеттер аз немесе мүлде жоқ?» деген өкініш жатқанын аңғару қиын емес. Халықтың саналы өкілдерін әлгі қара сөздері арқылы қайрап-ұштауға, оятып, жігерлендіруге деген ниет жатыр. Сөйтіп, менің де жұртым өзгелермен иық теңестіріп кетсе екен, сол үшін жалпақ жұрттың көзін аша отырып, келешек жастарымызды осындай деңгейге жеткізсек деген арманның да төбесі көрініп қалатыны сөзсіз.

Басқа қара сөздерінде Абай қазақтың өзге де кемшіліктерін ашып көрсете келіп, тағы да сол алға ұмтылдыру идеясына тереңдетіп, шегелей түсіп отырады. Атап айтқанда, бұл мәселе екінші, тоғызыншы, жиырма екінші қара сөздерде мейлінше ашық айтылған. Ұлы ақынның танып-білуінше, сол замандарда қазақ қауымын жайлап алған әлеуметтік-қоғамдық дерттің қарасы бірсыпыра. Олар жаңағы қара сөздерде жеке-жеке атап көрсетіліп, оларға қысқаша сипаттамалар берілген.

Жинақтай алғанда, ондай теріс мінездеріне қазақтың қолынан іс келмейтін жалаң мақтаншақтығы, жалқаулығы, епсіздігі, керітартпалығы, марғаулығы, надандық қырлары жатады.

Өзге жұрттарды сынауға келгенде бақандай қазақ өз түріне, сықпытына неге қарамайды екен деген ой да айқын. «Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?» дейді ақын екінші қара сөзінде күйіне сөйлеп. Осы күйінуінде оның өзегін тіліп өткен ащы сарказм жатқаны сөзсіз. Өзге ұлттардың жекелеген жақсы қасиеттерін бір ауыз сөзге сыйғыза отырып, жалпы қазақтың күн көріс жайларын да еске салып өтеді, тарихқа қатысты тұстарына да тоқталып кетеді. Мысалы, орысқа қара-

ғанда қазақтың тіршілігіне қатысты тұрмыстық заттарды қазақ даласына сарттар жеткізіп тұрған деуі де назар аударуға тұрарлық пайымдау. Яғни қазаққа қарағанда өзбек жерінде өндіріс жақсы дамыған деген сөз. Олардың өзі орыс патшалығына бодан болғаннан кейін де орыстардан көп нәрсені үйреніп алып, керегіне жарата бастаған. Ал, бұрын да өндіріс ошақтары, қалалары болмаған қазақ орыстар отарлап алғаннан кейін де ілгері ұмтылып, бір нәрсе үйрене қояйын деп талпынбаған.

Демек, қолынан ештеңе келмеуіне, өндірісінің дамымауына, өзге жұрттармен салыстырғанда қай жағынан болсын артта қлауына – қазақтың марғау, енжар табиғаты кінәлі. Оған ет жеп, қымыз ішіп, ел қыдырып, уақытын бос селтенмен өткізіп жүрсе болғаны. Ақын жанын ауыртатын жайттардың бірі – өзге ұлттар сияқты жаппай қимылдап, еңбек етіп жатқан заманда қазақтың дәл солардай бола алмауы. Бір сөзбен айтқанда, өз ұлтымызды кейін кетіріп жүрген қылықтың бірі осы.

Абай «Жиырма үшінші» қара сөзінде өз ұлтына қатысты тағы бір әлеуметтік-моральдық проблеманың шетін көтереді. Қазақ дейді Абай «елде бір жамандық тауып, я өзі қылмаған бір адамның жаманшылығы шықса, қуанады» (48-бет). Сөйтеді де, жалпы қазаққа тән мінездің бірі өзін ең алдымен жақсымен салыстырмай, жамандықпен салыстыратынына назар аударады. Ұлы ақынның пайымдауынша, адам баласы өмірден алдымен жақсылықты көрсе, сосын сондай жақсылыққа өзім қол жеткізсем деген жағдайда ғана адам баласы алға ұмытылады екен. Ал үнемі жаманшылықты көлденең тарта беру, өзін алға ұмтылған, жетістікке жеткен жандармен емес, кері кеткен, надан пенделермен ғана өлшеп отыру бүкіл ұлтты да ұшпаққа шығармайтынын мегзейді. Қарапайым айтылғанмен, бұл да – ұлы сөз. Бірақ бір қызығы Абайға жүгінуші кейінгі ел ағаларының өздері де осы тұжырымға тоқтала бермейді, бүгінгі күнге дейін құлаққа оңай құйылатын осынау қарапайым қағидатты басшылыққа ала қоймаймыз.

Рас, бұл идеялар ақынның өлеңдерінде де жоғары көркемдік деңгейде бой көрсетіп отыратыны мәлім. Астарлап, әсерлеп айтқан сөздері тыңдаушыларына қаншалықты дәрежеде жетіп, қаншалықты ой салып жатқаны белгісіз болғандықтан, сол асыл ойларын ақын қара сөздерінде үстемелеп, нақтылап айқындай түседі. Ұлы Мұхтар Әуезов: «Осы жайды ескеріп, Абай енді қара сөзінде сол өлеңде айтылатын ойларының бірталайын жаңа сөзбен тартады», – деген екен. Сол ойлардың ішінде өзінің туған жұрты қазақтың кемшіліктері жайлы айтатын ойлары да бар.

Халқының жекелеген кемістіктері тезірек түзелсе екен, ел қатарына қосылудың қамын жасаса екен деген ой нышаны аталған кара сөздерде айпарадай айқын, шегедей нық.

Осы арада абайтанушы ғалым Ж.Ысмағұловтың мына бір пікірін еске сала кетудің орайы келіп тұр: «...алғашында ел ішін бөріктіріп, ала тайдай ылаң сала келген патшалықтың отарлау саясаты бұл жылдардың ішінде бәсеңдеу былай тұрсын, одан сайын қатайып, ел билеудің қыр еліне жат түрі жыл өткен сайын тереңдеп, орныға түскен. Халықтың ниет-пиғылының бұзылуына көп себептердің ішіндегі басты біреуі де осы болатын» (267-бет). Бұл – бұрынғы зерттеушілерде жеткілікті түрде таратылып талданбай жүрген пікір. Қазақтың Абай айтып отырған көптеген кемшіліктеріне отарлау саясатының теріс әсері болғанын бүгінгі таңда қадап айтуға тиіспіз.

Қазақтың нашар қылықтары мен мінез-құлықтарының жинақталып көрсетілетін «Үшінші қара сөзінде» өз заманындағы қоғам көрінісінің философиялық-әлеуметтік суреті жасалған.

Аталған кара сөздерде Абай өзінің туған жұртының негізгі кемшіліктерін теріп, дәлелдеп көрсете отырып, солардан арылу керек екендігін сездіреді. Былай қарап отырсаң, ол кемшіліктер сол Абай заманындағы қоғамға ғана тән, басқа уақытта ондай жекелеген кемістіктер орын алмаған деп пайымдауға болмайды. Ол айтылып отырған әлеуметтік көлеңкелі мәселелер Абай уақытына дейін де болған, кейін де таусылып біте қойған жоқ. Тіпті олардың парықсыздық, жалқаулық, еріншектік тәрізді түрлері еліміз жаһандануға қарай құлаш ұрып отырған бүгінгі жиырма бірінші ғасырда да төбе көрсетіп қалады.

Осыған қарап Абайдың өз халқының мінез-құлқын талдаудағы көрегендігін, алыстан ойлай алатын тереңдігін аңғару қиын емес. Дұрыс сөзін жұртына өткізе алмай, жігері құм болған ақын кейде енді қайтсем екен деп қатты торығады да. Сөйтіп келіп өлсең, артымда ешқандай жақсылық қалмады, бұл дүниеде қиятын ештеңе жоқ деген оймен өкінбей өлуге жақсы деп өзін жұбатқан болады.

«Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек» (110-бет), – дейді ақын қырық бірінші қара сөзінде. Соның бірі билік, күш болса, екіншісі есепсіз байлық дейді. Осы екеуі болған жағдайда ғана қазаққа ақыл қонбақ, дұрыс ақыл, дұрыс сөзді ұқпақ. Бүгінгі күн тұрғысынан қарап отырып, енді осы пікірді ескіріп кетті, қазіргі қазаққа басқаша жолмен келу керек деп үзілді-кесілді айта аламыз ба? Дүниетанымымыз бен жалпы түсінігімізде ішінара өзгерістер болса, болған да шығар,

бірақ қанға сіңген жаман қалпымыз түгел жаңарды деуге әлі ертерек. Олай деп тұжырым жасауға негіз болар белгілі бір деңгейде батылдық та керек шығар.

Бір сөзбен айтқанда, Абай қара сөздеріндігі ұлттық идея бүгінгі мелекеттік деңгейде көтеріліп отырған мәселемен қисынды үйлесім табуда. Тәуелсіз еліміздегі ұлттық идеяны орнықтыруда Абайдың қара сөздерін ту етіп ұстасақ та артық емес.

Бауыржан Ердембеков

Құдайым жаратуын қасқа қылып...

(Медетбайдың Қиясбайға айтқанынан)

Абайдың әдеби ортасын сөз еткенде ақынның айналасын құрайтын ерекше бір топ бар. Өлең-сөзбен барымталасып, аса бір сыйлап жанына жақын тартқан Абайдың адамдары – олар шайқы мінезді, ел ішіндегі күлдіргі, сөзі қисық, қисық та болса тұзу Қиясбай, Мұқамораз, Шәукембай, Қатпа, тағы сондай ел ішіндегі жамандықты өлеңге салып, әшкерлеп, іс-қимылымен мазақ етіп жүрегін көңілі таза жандар.

Жалпы жұрт аса елең қылмай жынды есебінде білетін Қиясбайдың басқаның бойында жоқ ерекше қасиетін танып (ол қасиет Қиясбайдың өзі айтпақшы «өмірдің өзін мазақ етуші»): «Бала сезімінен, іс-қимыл, ойынынан пәк, таза іс, сезім бола ма? Өзім білгенде, ұйқыдан тұрғаннан ұйқыға кеткенше бала ісін жалықпай, шаршамай қайталауға жараған ересек кісі де тек Қиясекең ғана. Өйткені, Қиясбайдың ісі де, сезімі де сәбидей таза, пәк емес пе», – деген екен кемеңгер Абай (Исабаев Б. Ұлылар мекені. –Новосибирск: 2001, 156-б.).

Жалпы қазақ даласында Қиясбай, Мұқамораз, Шәукембайлар сияқты шәлдуар мінезді шайқы адамдар аз болмағаны белгілі. Бірақ солардың бәрі тарихта қалған жоқ. Олардың Қиясбайдан әлгіндей тосын өнері артық болуы да мүмкін, бірақ Қиясбай, Мұқамораздардың бағы – Абайдың қасында болуында. «Абай – Абай болған соң ғана, Қиясбай – Қиясбай болып танылды. Қиясбайдың «қиясбайлығына» мағына бітті» (Шапай Т. Шын жүрек-бір жүрек. – Алматы: Жазушы, 1999. 51-б.). Қиясбай Көгедайұлы туралы арнайы мақала жазғандардың ішінде Т.Әміренов, кейіннен Т.Шапайдың зерттеулерін ерекше атап кеткен орынды болмақ. Т.Әміренов мақаласы алғаш рет Қиясбай туралы деректерді беруімен құнды болса, Т.Шапайдың зерттеуі Абайдың Қиясбайын тануда адам жанының ішкі дүниесін парактап бере алатын соны талдауларымен қымбат. Жалпы Т.Шапайдың ғылыми еңбектері зерттеуші методологиясының өзгешелігімен, пайым қуатымен оқырманын өзіне тартады. Ғалым Қиясбайдың генеологиялық түп-төркіні туралы: «Ортағасырлық философ Қожанасыр әпенде, ертегілік усойқы Алдаркөсе, тапқыр жігіт, талантты өтірікші Тазша... – әрқайсысынан дарыған бір-бір жұлық қасиет Абайдың құнарлы қонысында қордаланып, бекіп, «Қиясбай» деген атпен тұлғаланып мазмұн

ашқан», – дегенде әрине рухани тегі хақында сөз болып отыр (сонда, 52-б.). Кей деректерде Қиясбай Құнанбай жазаға тартқан Қодардың ұлы Көгедайдан таратылып жүр. Ұлынан айрылған Қодар құдай сүймес іс қылып, келіні Қамқаны қатындыққа алған ғой. «Қодардың өлімі» шығармасында Шәкәрім:

Жасырмай айта берсем, сөздің шыны –
 Құдайға ерегісіп қылды мұны.
 Баламды алсаң, мен де алдым келінімді,
 Қане, ата ғой деп қылдым, – дейді, – осыны, –

деп ауыр күнәға барған Қодардың қасіретті қадамынан сыр ашады (Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. 133-б.). Ал, Қиясбайдың әкесі Көгедай туралы дерек жоқ. Ерте өлгендігі айтылады. Көгедай – Р.Токтаровтың «Абайдың жұмбағы» романында да Қодардың ұлы. Жазушы көркем туындысында елден жырақтанып, өзімен өзі көбелек қызықтаған көксау баланың ақындықтан да құр алақан еместігін тілге тиек етеді. Көгедай бейнесі қаншалықты тарихи деректерге сүйеніп жазылды, ол бізге жұмбақ, әйтеуір Қиясбайдың әкесінде бір тылсымның болуы мүмкін. Демек, Қиясбайдың атасы Қодар болғанда, Қодардың келіні Қамқа Қиясбайдың шешесі болып шыққаны ма? Өлер алдында «тым болмаса Қодарды бір сүйгіз» дейтін қарабет Қамқаны жүрегі таза Қиясбайдың шешесі деуге қимайсың. Тобықтының шежіресін сүзсеңіз мүлде бөлек деректерді ұшыратамыз. Тобықтының Борсақ деген атасынан Жазыбай, Қазыбай деген тараса, Жазыбайдан – Қиял. Қазыбайдан ағайынды – Қодар мен Көгедай тарайды. Қодардан – Құтжан. Көгедайдан – Қиясбай. Шәкәрімнің «Қодардың өлімі» шығармасындағы Қодардың ағайыны – Қиял осы. Демек, Қодар мен Көгедай – әкелі-балалы емес, ағайынды адамдар. Қамқа Көгедайдың емес, Құтжанның әйелі болып шығады. Қиясбайдың ата-анасын тәптіштеп, там-тұм деректерге назар аударып отырғанымыздың себебі, ар сүймейтін іске барған үлкен ағайыны мен «шашты сайтан» атанып, сүйектері отқа жағылған жеңгесінің қасіретке толы әрекеттері Қиясбайдың оқшау дүниетанымын қалыптастыруы да ғажап емес. Кешегі ел қарғысына ұшырап, отқа жанған қарабет жандардың ұрпағы болып жайбырақат жер басып жүру – саналы адамға азаппен тең. Не ел бетіне қарай алмай, күйініп, қорынып өту керек те, не болмаса керісінше жасынан «дінсіздің ұрпағы» дегізген тасбауыр тағдырға лағнет айтып, өмірдің өзін мазак етіп, айналасын қыран-топан күлкіге

батырып өмір кешу керек-тін. Қиясбайдың сыбағасына соңғысы бұйырды. Бұйырған жоқ, уайымсыз ғұмырды өзі таңдады. «Уайым жоқ, қайғы жоқ, атадан тусаң мендей ту» дегенде бала жастан тәлкекке салған жазмышқа көрсеткен қиқарлық сезіледі. Қиясбай уайымнан қашып күлкіні тапты. Мәңгілік бала қалпында қалуының сыры да уайым мен қайғыдан бойын аулақ салғандық шығар. Тұлыбына орап өсірген Қодар атасын еш шімірікпей отқа өртеген көп туысқан енді бұған емірене қалғанына Қиясбайдың көңілі жібімесі анық. Кеше ғана атасына тас атқандардың ортасында отырып бір сәт қайғы-мұңға берілмей, үнемі езуін жимай күліп жүру ісі мен сөзі киыс Қиясбайға ғана тән болар. Қиясбайдың күлкісі басына төнген мұң-налары қашыратын тылсым деп тапсақ қана, Абайдың «бала Қиясбайының» дүниетанымын біле түскендей боламыз.

Демек, Қиясбай тумысынан ақыл-есі кем, не болмаса көтеріп әкетер ауруы бар адамға ұқсамайды. Ол – өз рөліне сонша берілген шебер әртіс болып, әу баста көңілі құлай таңдаған бейнесін сомдаумен өмірден өтті. Еш жаңылмай, жалықпай, тіпті ауыс-күйіс үзіліс жасап, антрактіге де бармай өмір сахнасында ақырғы демі біткенше ойын қойды. Сегіз қырлы еді. Сыбызғыда сикырлы күй тартты, құдыққа түскен атан өгізді суырып алар қара күштің иесі көңілі түскенде күреске шығып, балуан біткенді баудай түсірді. Атқа құлын айырбастап елдің күлкісіне ұшырап, артынан әлгі таңдаған құлыны бәйгеден келді. Келеке қылған көптің күлкісі сап тиылып, таңданды. «Лақпайы өлеңімен» (Т.Шапай) жұртты қыран-топан күлкіге батырса, тапқыр сөзімен, бала қылығымен данышпан Абайдың көңіліне жақты. Қалай десеңіз де, Қиясбайдың жаны – қарапайым адамдарға шешуі киын жұмбақ. Ол жұмбақтың жауабы Абайға ғана таныс. Әйтпесе, қызылды-жасылды бұл оранып, тал шыбықты ат қып мінген елірмені, шапқылап балалармен ойнап жүрген нағыз әумесерді Абай ерекше қадірлеп, жік-жапар болатыны несі? Абай Қиясбайға үйлен деп қолқа салғаннан кейін, дауылды күні ауыл-үйдің ұйқы-тұйқысын шығарып жатқан шақта Қия-ағаң Абайды үйінен алып шығып, бұзауы жамырап кеткен сиырына ұмтылып жүрген бір шөп желкені нұсқап, менің таңдағаным осы дегенде Абай әлгі екеуінің бірігіп шаңырақ құрып кететініне күмәнін білдіріпті. Сонда анау:

– Сіз өз көзіңіздің орнына менің көзімді қойып бір қарасаңыз, ол қыз хор қызындай көрінбесе, сіздің айтқаныңыз болсын деген екен. Міне, біз де дүниеге Қиясбайдың көзімен карағанда ғана оның философиясына барлау жасай аламыз. Қиясбайдың

сайқымазақ тірлігінің мәнін өзінен тыңдайық. Абай орта жас-тан асқанша Қиясбайдың баламен бала болып ойнауын тоқтатпақ болғанда Қиясбай оған шын ренжіп: «Сені ойда орыс, қырда қазақ данышпан ақын Абай деп алдарыңнан шықпай ардақтап жүр ғой, бірақ, сен дүниенің тұрақсыз, алдамшы сырынан түк түсіне білмейді екенсің. Білсең мен өзіңнен бір сұрақ сұрайын, соны айтып берші. Осы адам баласы анасынан туғанда жылап туа ма, күліп туа ма? – деді. Бұған Абай:

– Күліп туу жаратылыстың заңында жоқ қой, – деп жауап қайтарады.

– Олай болса, – деді Қиясбай – дүниеге жылап келген адам баласы, күліп өлмейді. Сондықтан бұл фәниге кейіспен келген пенденің алдамшы дүниеге аяғын шалдырмай өмірін өкінішсіз өткізіп өлген бірде-бірі жоқ. Ал мен дүниенің өзін мазақ етіп жүрген жоқпын ба? – депті (Әміренов Т. Қиясбайға қатысты хикаялар // Жұлдыз. – 1982. – №4. 204-б.). Бұл – Абайдың өз аузынан естіген Қатпа Қорамжанұлының әңгімесі. Сонда алдамшы, жалған дүниенің өзін мазақ етіп:

Осы жасқа келгенше баламын деп
Япыр-ай, неткен кумын менің өзім, –

деп секектей беретін оның жан түкпірінде белгілі бір мақсат мықтап орныққан екен ғой.

Қиясбайдың ақындығы да өзінің тірлігі сияқты тұнған сайқымазақ, лирикалық қаһарманның бет-бейнесін дәл беріп тұрған ойқы-шойқы поэзия. Естелікке бақсақ Қиясбайдың ел алдына шығып айтыс ақындарын мезі қылатын:

Айдалада ақ қасқыр, опак-сопак,
Ақ сиырдан туады жирен айғыр,
Аспанда ителгі құс пішен жейді,
Арық тоқты шұлғиды тоң қатқанда. –

деп шұбатыла жөнелетін мағынасыз өлеңдердің шоғырын Абай бастап Асылбек, Әділшелер шығарып берген (қараңыз: Т.Әміренов. Қиясбайға қатысты хикаялар (Жұлдыз. 1982. №4). Т.Әміреновтің айтқан дерегі бойынша Қиясбай өлеңінің Абай шығарған бөлігі былайша келеді:

Сыртым аңқау, ішім қу,
Жүрген жерім бәрі ду.

Үстіме киген киімім,
Киім емес, қызыл шу,
Уайым жоқ, қайғы жоқ,
Атадан тусаң мендей ту (сонда, 201-б.).

Осы өлеңнің кейінгі төрт жолы ақынның 1940 жылы басылған өлеңдер жинағына (2-том) енді. 1961 жылғы Ә.Жиреншин құрастырған бір томдықта бұл туынды ақынның жаңадан табылған өлеңдер топтамасында жүр. «Абай» энциклопедиясында «үстіндегі киімің» деп басталатын өлеңге Абай шығармасы деп анықтама берілген. Әрине, бұл қалай, қандай жағдайда айтылса да Абай сөзін кейінгі ұрпақ білсін деп, таска басудың жолымен жинақтарға енген сияқты. Десек те, Абайдың ойнап айтқан сөзін оның ойлы поэзиясының арасына тоғытып жіберіп, Абай өлеңі ете беруге болмас деп ойлаймын. Ел арасында «Абай айтты» деген кестелі ойлар мен канатты сөз баршылық. Соның бәрін ақынның өлеңдер жинағына енгізіп, Абай поэзиясының нәрін жоғалтып алмаймыз ба?

Кім шығарса да әлгі өлең тек Қиясбай айтса ғана жарасатын. соның табиғатына ғана сай болған соң, сөзсіз Қия-ағаңның қоржынына салынады. Ел ішінде «Қиясбайдың қозы көші» деген ән бар. Анығы – Шәкәрімнің әні де, Қия-ағаң бір бестіге сат деп өтінген соң, қажы тегін берген екен. Біреуден мәнсіз өлең мен ән қолқалап алып жүрген Қиясбай күшті ақын болмағанымен, екі ауыз сөзді қиыстырар қауқары болған. Ақындық өнерін сынамақ болған Абай кейде өлең шығарып, соның Қиясбайға айтқызса, кейде табан астында суырып салып өлең айтуды талап еткен. Сондай ел әңгімелерінің біріне құлақ түрсек, бірде Қиясбай Семейден жаяу шығып келе жатады. Мезгіл күздің кезі екен. Күшікбай кезеңіне жақындаған шақта ол қатты жаурапты. Қара суық жел шыдатпай тоңып келе жатқан Қиясбайды ауылға жеткенде Абай сыртта тұрып кездестіріпті.

– Ей, Қиясбай, сиқын адам көргісіз ғой, ақын екенінді білейін. Кәне, осыныға бір ауыз өлең шығаршы. Ойланбастан айтшы, – дейді. Сонда Қиясбай:

– Е, несіне ойланам. Сен ғой дейсің бе? Айналасына жастық қойып, астына көрпе жайғызып, алдына қағаз-қарындашын қойғызып ойланып-баптанып жататын.

Ой, елтірінің іші сеңсең, сырты тері,
Арқаны кезіп жүрген мен бір сері.
Шыдатпай өңменімнен өтіп кетті-ау

Өкірген Күшікбайдың қара желі.
Әгей, әгөгей, –

деп өзінің бұрынғы мақамына салып секіре беріпті (Абай әзілдері. – Алматы: Ғылым, 1995. 42-43-бб.). Абай Қиясбайдың жауабына риза болып, үйіне енгізіпті. Ақындығы әлгіндей болса, ел аузынан жеткен сөз тапқыштығы тағы бар. Басқаны қойып, дүйім жұртты аузына қаратып отырған Абайды талай жерде сөзден ұтып кеткен ғой.

Тағы бірде Абайдың үйінде жиналған игі-жақсылар Қиясбайдың келгенін елементі де, соған кектенген Қиясбай Абайға оңаша айтатын шаруам бар деп бүкіл жұртты дүрліктіріп далаға шығартыпты. Осы тапқырлығы үшін Абай риза боп қой берсе, «Абай ағам өңгертеді деймісін, айдатады да жібереді», – деп он шақты қойды айдап әкеткен екен. Қыс ішінде ет ал деп шошалаға кіргізсе жылқының басы, төрт сирағы, құйрығын алып шығып, көрген елге «Абай жылқы жетектетті», – демеймін бе деп Абайды тағы ұтыпты. Әбдірахман қайтыс болып, елдің айтқан көңіліне жұбанбай томырылып отырған Абайға, Қиясбай келіп: Абай аға, елдің Әбіш деген жақсы баласы өлді, көңіл айтпайсың ба? – дегенде Абай басын көтеріп: Айналайын Қиясжан, – деп түрегеліп Қиясбайды қолтықтап үйге беттеген екен. Осылардан кейін Қиясбайды жынды демек түгіл қарапайымдардың қатарына да қоспай, төрден орын беретініңіз кәміл.

Қиясбай – Абайдың қасындағы сайқымазағы емес, ақынның жүрегін торлаған қалың қайғы мен мұң-зардың бұлтын серпілтер құдіретті күлкі сыйлаған абзал жан. Десек те, шайқы Қиясбай мен дана Абайды жақындастырып тұрған зіл батпан ауыр қайғы мен тұла бойды кернеген күлкіден де терең дүние жатқандай. Бірі алдамшы дүниенің соңына түсіп, нәпсінің құлы болған халқының қасіретіне томырыла қайғы жұтса, екіншісі дәл соларды мазақ етті. Олардың мағынасыз тірлігін іс-әрекетімен де, сөзімен де бейнелеп көрсетті. Дүниенің тылсымын ақыл көзімен парақтай білетін парасатты-шайқы Қиясбайдың бала қылығын Абайдың ерекше бағалауы содан. Осы арада айта кеткен жөн Абайдың Қиясбайы, Шәкәрімнің қасындағы мылқау Әуліші, кейіннен М.Әуезов қатты қадірлеген, көкірегі сарай Шәукендер – табиғаты ұқсас жандар ғана емес. даналар дүниетанымын тоғыстырып жатқан ерекше қастерлі есімдер.

Қиясбай сияқты Абай маңында болған Мұқамораз да күлдіргі адам болған. Тобықтыға көршілес Керей елінен шыққан Мұқамораз Абайға жиі келіп қонақ болады екен. Мұқаморазды қашан-

да сөйлетуге құмар Абай, тағы бір сәлем беріп кіріп келгенде есік аузында тұрып бір ауыз өлең айт дегенде Мұқамораз іркілместен:

Ауру астан болғанда, дау қарындастан,
Мұқамораз атандым бала жастан.
Мұқамораз деген ат шайтан аты
Қандай молда қойды екен аямастан , –

деген екен (сонда, 45-б). Осы бір ауыз өлеңді Мұқамораздың атынан Абай айтқан деген деректер де бар. Тіпті ақынның 1940 және 1961 жылғы жинақтарына да енген. «Абай» энциклопедиясында Т. Барақұлы: «...Абайдың кейін табылған өлеңі. Ел аузынан жазып алынған», – деген пікір айтады (Абай энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 101-б). Анығында, өлең Абайдікі емес, Абайдың өзі қолқалап айтқызыған Мұқамораздың шығарған өлеңі. Осындай олқылықты дер кезінде байқаған Абай шығармаларын құрастырушылар кейінгі жинақтарға бұл өлеңді қоспаған. 1977 жылғы ақын шығармаларының қос томдығына алғысөз жазушы Ы. Дүйсенбаев былай дейді: «Қайым Мұхамедханов, Әбіш Жиреншин, Әрсен Ибатов, Садық Қасиманов, Мұздыбай Бейсенбаев және басқалар әр жылдарда, дүркін-дүркін «Абайдың жаңа табылған өлеңдері» деген атпен азды-көпті материалдар жариялап келді. Солардың ішінен тек Қайым Мұхамедханов ұсынған бір топ өлеңдер болмаса, басқалары аяқ асты қала берді. Себебі, кездейсоқ, жеңіл-желпі ұсыныла салынған шығармалардың басым көпшілігі, бір жағы, көркемдігі өте нашар болса, сондай-ақ, «анадан жазылып алынды, мынадан естіп едік», – деген жалпылама сөздер ғана арқау етілгендіктен, күдіксіз дерек ретінде пайдалануға жарамай отыр» (Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1977. – Т.1. 12-13-бб.). Орындай айтылған пікір жоғарыдағы өлеңнің табиғатына да қатысты. «Абай әзілдері» жинағында Байкөкшенің Абайға айтатын бір ауыз өлеңі де сәл өзгеріспен Мұқаморазға телініп жүр. Тіпті өлеңнің шығу тарихы да бір. Ел аузынан жиналған мұраларда, осындай бір ізгіліктің болмауы заңды да. Қолжазбасы қалмаған ақынның сөзін әр рудың адамы өз ақынына теліп тарата беруі әбден ықтимал. Сондай-ақ, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші естелік айтушы қауымнан да бір ақынның орнына екіншісін қосып сөйлеу әдеті кездеседі. Сондықтан да, ескіден ауызша жеткен өлең-сөздің ең алдымен шығу тарихына, содан кейін өлең стил-

іне, ақынның сөз қолданысына т.б. ерекшеліктерге назар аударған жөн. Осындай ел ішіндегі аусар мінезді, сөзі түйеден түскендей боп келетін, ерекше жаратылған жандардың сол айтқан сөздерінен Абай ерекше нәр тауып, қатты қадірлеп отырған. Абай үйінің отымен кіріп, күлімен шығып жүретін Шәукембайдың «Абай балтаны да қайрай алмайды» дегені ақынды үлкен ойға қалдырса, жаяу жарыстан озып келген қатынын «Абай мен Оспан естісе алып қояды» деп тығып қойған ауылдасының сөзінен қатты ұялтып, Оспанға да айтып, өзі де ендігәрі елдегі жақсы ат, құмай тазыға, қыран құсқа қызығуды тоқтатамын депті. Ақылы елден асып тұрғанымен осындай қарапайым жандардың тауып айтқан сөздеріне тоқтап, көңіліне медеу тұтуы – Абай даналығының тағы бір қырын аша түседі.

Жасында ұры атанып, Абайдың арқасында жаман кәсіпті тастап, атқосшысы болған Қарасақау сөзге шешен, өжет кісі екен. Тілі сәл шәлдірік болғандықтан ел Қарасақау атаған, ал шын аты – Құсайын. Абай шәкірті Көкбайға Абылай хан туралы поэма жазғызып, сонда шәкіртінің Наурызбайдың Ақауыз атын суреттегеніне көңілі толмай «Аттың сыны» деген өлеңді жазғаны аян. Әйтсе де, сол өлеңін «Бұл шіркіннің өзі де мес болып кетті ғой», – деп Көкбай дастанына кіргіздірмеген. Қарасақау Абайдың осы өлеңіне сын айтқан.

«– Абай аға, Сіздің атыңыз кекілді ғой?

– Иә.

– Кекілді болу үшін аттың маңдайы дөңес болуы керек қой?

– Иә.

– Маңдайы дөңес жылқыда ми көп болуы керек қой?

– Иә.

– Ендеше, миы көп жылқы шаба алмайды, сіздің атыңыз жүйрік ат емес. Сонда Абай зекіп жіберіп:

– Оттама, Қарасақау! Шоқпардай кекілі бар сөзі өлең уәзін үшін керек», – деген екен» (Исабаев Б. Ұлылар мекені. – Новосибирск, 2001. 408-б.). Абай жігіттік шағында Керей Сағындық дегеннің Бибі деген қызына ғашық болып, сол махаббаты кейінге дейін суымаған көрінеді. Әділхан төренің әйелі болып, кейіннен күйеуі өлгенде Абайға ғашықтық хат та жолдаған. Арабпарсы, шағатай сөздері көп өлең-хаттың толық нұсқасы елу алты жол ел аузынан жеткен. Абайдың Еркежан қолында болған кезі. Бибіні тоқалдыққа алып, тіпті “Әділханның қорасын қыстау қыламын” деген ниеті де болған деседі. Әлгі хаттың осыған негізгі себеп екенін білген Еркежан Қарасақауға мән-жайды айтыпты. Абайдың қолындағы хатты көрген Қарасақау өлеңдегі

«Білезік ауып кетер шар салғанда» деген жолына жата кеп жабысып, бұл әйелге таласушы көп, жалғыз сіз емес. Алпысқа тақаған шағыңызда әйел үшін шарға түскеніңіз абырой әпермейтін іс, – деп ақынды райынан қайтарыпты. Міне, әуелде ұры боп жүрген Қарасақаудың бойындағы ерекше қасиетін танып, қасына ұстаған Абай, оның баласы Қасеннің оқып білім алуына көп жәрдем жасаған. Құсайынов Қасен кейіннен Абай туралы құнды естелік-деректер берушілердің бірі болды.

Қорыта айтқанда ел ішін күлкімен көмкеріп, небір келеңсіздікті ашы мысқылмен келемеж еткен жандар Абайдың қасынан табылып, оның қайғылы көңілін жадыратты. Ел ішін жайлаған мың сан індетке қарсы қаламын қару еткен кеменгер ақын жан-жағына қарманған шақта жанына демеу болар да осы жаны жайдары ерекше адамдар екенін ескерген жөн.

Абай поэзиясындағы мәңгілік категориялар

«Нені болса да орнына, заманына, тарихи жағдайларға қарай бағалау керек», – дейді қазақтың зиялы перзенттерінің бірі Қошке Кемеңгерұлы. Осы тұрғыда қарайтын болсақ, Абай шығармалары бір ғасыр ерте жазылып кеткендей әсер береді. Себебі, ақынның жар құлағы жастыққа тимей іздегені қандай адам? Араға ғасыр салғанда сол адамдар біздің арамызда бар ма? деген сауалдар төңірегінде сөз қозғау үшін ақын шығармаларына жүгініп көрелік.

Абай өз тұсындағы адам баласына жат қимыл-әрекеттермен алысып бақты. «Адам болам десеңіз, Тілеуің, өмірің алдыңда» дей келіп, жаманнан жиренуге, жақсыдан үйренуге шақырды. Ал, біз өкінішке орай өмірде қашан да теріс жүруге ептіміз. Талаптанып еңбек етудің орнына еріншектік, жалқаулыққа салып жатып ішуді аңсаймыз. Тереңнен ой қозғайтын сабырлы болудың орнына өсек, өтірік, мақтанға бір табан жақыныбыз. Қанағатшыл, рақымшыл болудың орнына қанағатсыз, көрсе қызар, рақымсыз, қанілезер болуға икембіз. Олай болса, ақын айтқан «өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ» сынды кесепаттарға әуестік адам болу жолындағы бес асыл іске кедергілер жасап отырады даусыз. Бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің саналы азаматтарына сол Абай айтқан асылдардың ауадай қажет екені айтпаса да түсінікті. Яғни толық адам болу үшін ақынның ұсынып отырған мәңгілік категорияларын жадымызда сақтап, өмірлік азық етуіміз керек. Енді бірде ақын:

Бойы бұлғаң,
Сөзі жылмаң,
Кімді көрсем мен сонан.
Бетті батым,
Қатты сатым
Тұра қаштым жалма-жан. –

деп, өз ортасындағы «Адам» деген қасиетті есімге жат қылықтардан жиренеді. Алайда, ақын айтқан адамсымақтардың ХХІ ғасырда да арамызда жүруі ащы болса да шындық. Енді бірде данышпан ақын «Басында ми жоқ, Өзінде ой жоқ. Күлкішіл кердең на-дандардь» сынға алады. Абай заманындағы өзіндік айтары жоқ біреудің айтқанына ере кететін табансыздар тәуелсіз қазақ елінде

де бар. Ендеше, ақынның қай шығармасы да бүгінгі күннің өзекті мәселесін көтеріп тұрғаны анық. Ол бар ғұмырын халқының бақытты болашағы жолында сарп етті, қаншама кедергілерге ұшырап, қайғыға салынғанмен болашақтан жылт еткен сәуле көріп, сол сәуленің жарқырап төңірегіне нұр шашатынына кәміл сенді.

Өмірдің не екенін, оның мәнін терең түсінген ақын өз заманынан оза туғаны да жасырын емес. Ол сондықтан да «мыңмен жалғыз алысты». Өмір жайында: «Адам ғапыл дүние дер менікі, Менікі деп жүргені бәрі онікі», – дейді ақын. Адам бейбақ қоршаған ортаны, яғни бүкіл тіршілік әлемін менікі деп ойлайды, бірақ олай емес. Сол менікі деп жүргенінің бәрі сол ортанікі деп түсіндіреді ақын. Бүгінгі таңда, тәуелсіздік тұсында қоршаған ортадағы көл, су, тау, тасқа дейін жекеменшікке ауысқанын көрсе, Абай не айтар екен? Осы ой «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде жалғаса түседі. «Сен де – бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та, бар қалан!» – деп, өмір дегенің тұтас бір дүние, ал, адам сол бүгіннің бір кішкентай бөлшегі ғана екеніне назар аударады. Ендеше, жарық дүниеге келген әрбір тірі пенде өмірден өз орнын таба білу керек.

Абай өмірдің мәңгі қозғалыста болатынын, ескінің орнына жаңа келіп үздіксіз тіршілік жүріп тұратынын баса айтты. Абайдың ойынша бір-ақ өзгермейтін, мәңгілік тұрақты зат бар, ол – Алла. Алла ғана өзгермейді, ол көзге де көрінбейді. Бірақ, ол – мәңгілік. Себебі ол әрқайсымыздың санамызда өмір сүреді. «Алла» қайда деуге келмейді. Ол менің де жүрегімде, сенің де жүрегіңде мәңгілік жасамақ дейді ақын. Абайдың осындай пікірлерін кеңестік дәуір тұсында ол дінді уағыздайды, “дін – апиын” деп түсіндіріп бақтық. Бүгінгі таңда діннің адамгершіліктің алғы шарттарын уағыздайтын асыл қазына екеніне көзіміз жетіп отыр. Олай болса, жоғарыда сөз болған бес асыл істің де негізгі көздері осында жатыр. «Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол» деген өлеңінде де ақын өмірдің мәңгілік еместігін, дүниеге келген соң кететіндігінді табиғат заңы ретінде түсіндіре білген. Осы ойын «Сағаттың шықылдағы емес ермек» деген өлеңінде жалғай түсті:

Сағаттың шықылдағы емес ермек,
Һәмишә өмір өтпек – ол білдірмек.
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек.

Өмірдің тынымсыз тіршілігін сағаттың үздіксіз шықылына теңеген ақын сағаттың кейін қарай жүрмейтіні белгілі болса, өмір тіршілігі де шегінбей тек ілгері қарай қозғалатынын мезгеп отыр.

Әр түрлі философиялық категорияларды жеңіл де түсінікті тілмен түсіндіре білген ақын шығармаларында сан алуан мәселелерді көтере білді. Абайдың философиясы Ы. Мұстамбаевтың «Поэт Абай и его философия» деген мақаласынан бері қаншама философ ғалымдардың зерттеулеріне арқау болды. Оның поэзиясынан үлкен орын алатын мәселенің бірі – сезім категориясы. Оны ақын қырық бесінші сөзінде былай түсіндіреді: «Адамшылықтың алды – махаббат, ғаделет сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол – жаратқан тәңірінің ісі». Абай сезімнің тек қана адам бойында емес, тірі жануардың кез-келгенінде болатынын айтып, оны мысалмен дәлелдейді. Жаратылыстың өзі тарту еткен сондай бір жоғарғы сезім жайлы көп сөз қозғайды. Сондықтан да ақынның махаббат лирикасы бірінші көзге түседі. Адам бойындағы үлкен сезімдерді шынайы да нанымды бейнелеу де Абай еншісіне тиген сыбаға.

«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінде ақын поэзиядағы мазмұн мен форма (түр) категориясын көтере білді. Философиялық категорияны өлеңге арқау ете отырып, мазмұны алтындай таза болса, түрінің де сондай болатынына Абай кәміл сенді.

Өмір, қозғалыс, тіршілік жөніндегі ойларын жинақтай келіп «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» деген өлеңінде түйін жасайды:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ, қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мен» мен «менікінің» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сия ма ойландаршы
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған.

Ақын бұл өлеңінде де «мені» мен «менікі» деген философиялық категорияларды түсіндіруге тырысқан. «Мені» – бір субъекті болса, «менікі» сол субъектінің меншігі. Адам яғни «мені» өлгенде оның «менікі» деген меншігі өзінен ажырап қалады. Сонда «мені» мен «менікі» дегеннің өзін дұрыс айыра білу керек. Адам өмірден өткенде оны өлді деуге де, демеуге де болады. Оның өлу, өлмеуі артында қалған «мен» яғни меншігіне байланысты. Егер ол артында өлмейтін мұра қалдырса, оның тәні өлгенмен жаны өлмейді. Оған мысалға Абайдың өзін алуға

болады. Ол дүниеден өткенмен, оның артында қалған мұралары елмен бірге жасап келе жатыр. Ақын мұраларының мәңгілік жасауы да даусыз. Себебі, бір ғасырдан астам уақыт бұрын айтылған нақылдары күні бүгінге дейін сол қалпында қолданылып іске асуда. Ақынның өзі айтқандай Абай – «өлді деуге келмейтін» мәңгілік жасарып, жасай беретін алып тұлға. Ол көпшілік қауымға өзі ұстаған осы жолын бағыт етіп ұсынады. Мұнысы – кемеңгерлік, даналық.

Әділет пен ақылға
Сынатып көрген білгенін
Білгізер алыс жақынға
Солардың сөйле дегенін, –

деп өзі айтқандай, ол өмір бойы дүниеден жиып-терген ой нәрін туған халқына ұсынғанда, үнемі әділет пен ақылдың тегеурінді тезіне салып, сыншыл ой елегінен өткендерін ғана беруді мақсат тұтқан. Атақты Дидро кезінде халқына қалтқысыз қызмет істедің жалғыз жолы философ болу деп санапты. Олай болса, ақынның философиялық туындылары тәуелсіз қазақ халқына да қызмет етіп келе жатқаны жасырын емес. Оны кез-келген уақытта өзімізге төрелікті Абайдан іздеуімізден көруге болады.

Бүгінгі қазақ елінің тәуелсіздігі тұсында Абай биіктен қол бұлғап тұрғаны рас. Бізге Абай қай кездегіден де көбірек керек, біз оған зәруміз. Халқының қасіретін, мұңын, арманын Абайша ұқпаған қазақтан қайраткерлік, күрескерлік, имандылық қасиет шықпайтыны да ақиқат. Кемеңгер бабамыздың арман-мұңы бүгінге, болашаққа аманат. Оның мұрасы ғасырлар бойы сарыла күткен тәуелсіздік тұсында ерекше сипат алары даусыз. Сол үшін де оның әр сөзі, тағылымы мен аманаты бізге қымбат. Ақын мұраларын бүгінге дейін әдебиетші, тарихшы, философ, тілші ғалымдар әр қырынан зерттеуде. Алайда сол мұралардың сарқа зерттелмегені де анық. Оған күн өткен сайын көзіміз жетуде. Көркем шығарманың құндылығы – оның өміршендігінде болса, адамгершілік пен елдік тәрізді мәңгілік категорияларды көтерген Абай мұралары оны дәлелдей түсері даусыз.

Айнур Машакова

Абай в восточных научных исследованиях

В отечественном литературоведении в период независимости РК исключительно возросли темпы и масштабы исследования творчества великого казахского поэта Абая Кунанбаева. Наряду с казахстанскими учеными важный вклад в изучение поэтического и прозаического наследия великого Абая внесли и продолжают вносить иностранные литературные критики, ученые-литературоведы, писатели и поэты. В своем докладе я хочу остановиться на двух монографиях, вышедших в свет в Китае и Турции. Это книга «Три вершины Чингисских гор – Абай, Шакарим и Мухтар» (1995) китайского писателя Су Чжоу Сюня и монография «Исследование казахской культуры и литературы» (2006) турецкого ученого Али Аббаса Чинара. Появление в дальнейшем зарубежье научных исследований, издаваемых в виде монографий, является основной особенностью процесса зарубежной рецепции казахской литературы в период независимости.

Характерно, что среди восточных стран Турция занимает, пожалуй, самую активную позицию в отношении популяризации казахской литературы в своей стране. В Турции постоянно растет интерес к культуре и литературе близкого по духу и этническим корням казахского народа. На примере монографии Али Аббаса Чинара, мы видим, что в Турции проводятся серьезные исследования в области казахской литературы. Причем, Али Аббас Чинар, является автором многочисленных научных статей и ряда книг по творчеству классиков казахской литературы, которые публикуются с 1993 года в Турции и Казахстане.

Турецкие деятели литературы не только приезжают в Казахстан для участия в международных конференциях, но и проводят в Турции литературные дни и вечера, посвященные казахским писателям и поэтам. В 2006 году в турецком городе Елазыг с успехом прошли Дни Магжана Жумабаева с участием представителей Союза писателей Казахстана Ш.Елеукунова и Е.Раушанова, выступивших с докладами на международной конференции. В этом же году на очередном международном Курултае по культуре тюркского мира, который проходил в городе Измир, выступил директор Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова академик С.А.Каскабасов. Осенью 2008 года в городе Ризе в работе Международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию Махмуда Кашгари, при-

няли участие заведующий отделом мировой литературы и международных связей ИЛИ им.М.О.Ауэзова МОН РК дфн, профессор Ш.Р.Елеуенов, выступивший с докладом о творческом наследии мыслителя и руководивший работой одной из секций, а также заведующий отделом древней литературы, кфн, доцент С.С.Корабай. В 2009 году академик С.А.Каскабасов принял участие во II международном тюркском фестивале «Культурное наследие тюркских народов» в Турции.

Али Аббас Чинар – ученый-филолог, автор множества научных публикаций по истории фольклора и турецкой литературы. В настоящее время он является доцентом кафедры современной тюркской литературы факультета естественных наук и литературы университета турецкого города Мугла. В 1986 году он получил ученую степень доктора филологических наук по специальности фольклористика в Институте гуманитарных наук при университете в г.Хаджеттепе. С 1995 года преподает в университете Мугла на факультете современных тюркских языков и литературы, а с 1996 года получил звание доцента. Али Аббас Чинар выступал на конференциях во многих городах Турции, а также в Казахстане, Туркменистане и Узбекистане.

Результатом его многолетних исследований стало издание монографии «Исследование казахской культуры и литературы», в которую вошли главы о классиках казахской литературы – Абае, Мухтаре Ауэзове и Жамбыле Жабаеве. Эта книга представляет историко-познавательную и научную ценность для зарубежных читателей и специалистов по восточным литературам. Характерная особенность стиля турецкого ученого – предварение обзора творческого пути казахских писателей и поэтов их краткими биографическими данными, что было обусловлено необходимостью общей презентации личности для турецкого читателя, до сих пор мало знакомого с казахской литературой.

Называя Абая личностью вселенского масштаба, поэтом и бесценным исследователем казахской литературы и казахского народа прошлых веков, знакомя с его биографией, основное внимание Али Аббас Чинар уделяет анализу своеобразия его поэтического мира и творчества. В предисловии к книге Али Аббаса Чинара Намык Кемаль Зайбек подчеркивает вклад казахской культуры в мировую: «Слово «казах» означает «свободный, храбрый, смелый»... Они подарили миру великого поэта Абая и великого писателя Мухтара Ауэзова, не говоря уже о представителях более раннего периода...» [1, с.7].

Али Аббас Чинар подчеркивает вклад восточных поэтов, русской культуры и европейской лирики в формирование поэтического гения Абая. Темами поэтического творчества Абая являются истина, справедливость и равенство, красота и духовные поиски, природа, образ жизни народа, казахская история и язык, его традиции. Абай любит свой народ, но осуждает его разьединенность и критикует его пороки. В своих поэтических и прозаических произведениях Абай при каждой возможности призывал свой народ к воссоединению, знаниям, действию. Вот как пишет об этом турецкий ученый: «Все эти растерявшиеся аристократы, обманывающие народ муллы, безбожники, не придающие значения науке и техническому прогрессу, получили свою долю безжалостной критики. Абай, который при необходимости не стеснялся критиковать свой собственный народ, выступает в роли учителя, преподающего урок, проводника, указывающего дорогу, наставляющего мудреца, аксакала, преподносящего суть истины» [1, с.159].

Выделяя два периода в творчестве Абая, первый из них Али Аббас Чинар называет периодом ученичества (до 1881 года), второй – периодом наибольшего развития поэтического мастерства, понимания значимости самой сути языка: «Для Абая язык – средство сближения людей, упрочения дружеских связей. Очарование языка расслабляет тело, заставляет биться сердце сильнее, и даже дикие кони становятся послушными. Язык становится острым как нож, а иногда и спицей, выделяющей причудливые узоры. Для тех, кто знает цену языку, он – настоящая жемчужина» [1, с.159]. Особо подчеркнута, что цену языку знает только мыслящая личность.

Анализ поэтического и прозаического творчества Абая подкреплен цитатами из его произведений. В этом проявляется обстоятельность и доказательность турецкого автора монографии. Он обращает внимание на то, что особое место в творчестве Абая занимает дружба, во имя которой человек должен быть в мире с собой, со своей второй половиной, семьей и далее – с обществом.

Внимательно сопоставляя фольклорный образ коня, обладающего сверхъестественными качествами. Абай, по мнению Али Аббаса Чинара, создает его реалистический образ: «Конь у Абая с мягкой гривой, дугообразной шеей, прямым носом, отвисающими губами, длинными зубами, орлиной грудью, твердыми круглыми копытами, ровными ногами, пышным хвостом и т.д. Этот конь осторожен, быстр, подвижен, имеет хороший нрав»

[1, с.165]. Подобные описания, как пишет Али Аббас Чинар, встречаются и в турецкой культуре.

Что касается пейзажной лирики, то Абай демонстрирует понимание природы как живой и изменяющейся материи. В этом мастерстве казахского поэта Али Аббас Чинар видит параллели с творчеством турецкого поэта Ахмеда Хашима, который также реалистически рисует картины природы, охоты и т.д. И у турецкого, и у казахского поэтов охота изображена как сложное искусство, для которого необходим чуткий и сильный конь, удобная одежда и настоящий друг.

А.А.Чинар считает, что для лирического героя Абая важна чистота души. Любовь, дружба, единение, патриотизм – вселенские ценности, которые проповедует Абай, считающийся, по праву, не только казахским поэтом и мыслителем. Его идеи по-прежнему актуальны для дальнейших исследований по общей тюркской литературе и истории тюркской философии.

Китайского автора монографии «Три вершины Чингисских гор – Абай, Шакарим, Мухтар» Су Чжоу Сюня можно отнести к одному из наиболее активных зарубежных исследователей казахской литературы. Причем его разносторонняя деятельность в этой области относится к современному этапу развития казахской литературы, то есть к периоду независимости Казахстана. К изучению казахской литературы китайского литературоведа подтолкнуло знакомство с Муратом Ауэзовым, который в начале 1990-х годов был послом Казахстана в Китае. Су Чжоу Сюнь неоднократно приезжал в Казахстан. Во время первой поездки, которая состоялась по приглашению Союза писателей Казахстана и при содействии Посольства Республики Казахстан в Китае, он занимался изучением творчества Абая Кунанбаева. Он встречался с казахскими абаеводами в Алматы, а также побывал на родине казахского поэта, посетил Семипалатинск, Борли и Караул. Там он собирал материал в архивах, музеях, беседовал с местными жителями. Во время исследовательской работы Су Чжоу Сюнь заинтересовался двумя земляками Абая, его последователями – Шакаримом и Мухтаром Ауэзовым. Таким образом, важным результатом его научно-исследовательской поездки явился не только сбор материала по жизни и творчеству Абая Кунанбаева и углубление проблемы исследования, но и расширение темы изучения – включение в круг научно-исследовательских интересов материалов по жизни и творчеству Шакарима Кудайбердиева и Мухтара Ауэзова. Тем самым, китайскому литературоведу удалось выйти на качественно

новый уровень изучения казахской литературы и представить китайскому читателю эволюцию развития казахской литературы на примере творчества наиболее значительных ее представителей.

Вернувшись в Китай, Су Чжоу Сюнь написал и опубликовал более 20 статей, посвященных трем великим представителям казахской литературы. Позже Су Чжоу Сюнь подготовил и выпустил монографию «Три вершины Чингисских гор – Абай, Шакарим, Мухтар».

В главе, посвященной Абаю Кунанбаеву, автор выделяет три этапа процесса восприятия, познания и освоения творчества Абая китайскими читателями. Первый этап – это период, предшествующий образованию КНР. В это время казахи, проживавшие в Китае, поддерживали отношения с казахами из Казахстана. Они имели возможность навещать друг друга, несмотря на то что проживали в двух разных странах, в результате чего казахи из Казахстана привезли с собой произведения поэта в китайскую провинцию Синьцзянь. В этот период произведения Абая передавались, в основном, устным путем. В монографии Су Чжоу Сюнь рассказывает о казахе Есете, который был одним из распространителей трудов великого поэта в западной области Синьцзяна, населенной казахами: в Алтае, Тачэне, Или и Боротале. Именно Есет, как ученик Абая, постоянно популяризировал творческие работы поэта, путешествуя по этой области. В 1916 году Есет с семьей осел в районе Тачэн, в роду Найман, а спустя 7 лет скончался на Илийском джайляу. Позднее, в 1920-30-х годах беженцы из Казахстана привозили с собой труды Абая и информацию об его творческом наследии. В 1930-е годы между народами Китая и Советского Союза установились дружественные отношения. Тогда в Синьцзяне были открыты даже школы, обучающие по советской учебной программе, из Советского Союза были заимствованы для школьников учебники на казахском языке, в которых встречались стихи Абая и информация о нем.

Второй этап начинается с образования КНР в 1949 году и длится до начала 1990-х годов, то есть до периода независимости Республики Казахстан. В это время начинается профессиональное изучение и перевод наследия великого мыслителя в Китае. В этой области профессор Ха Хуаньчжан, пишущий под псевдонимом Хабай, сделал многое. Хабай окончил китайскую среднюю школу. Учился в Синцзянском университете на факультете русского языка. Много лет работал среди казахов в Синц-

зяне. У него были хорошие возможности для того, чтобы исследовать творчество Абая, так как он в совершенстве владел казахским, русским и китайским языками. С юности он начал переводить стихи Абая. К настоящему времени им переведены почти все творения казахского поэта на китайский язык.

Отмечая безусловные достижения в переводческом процессе, следует подчеркнуть, что научно-исследовательская работа китайских абаеведов имела определенную ограниченность. В течение нескольких десятков лет Абая в Китае читали и знали только в узком кругу лиц. Можно сказать, что этот круг ограничивался физически границами Синцзянской провинции, где в основном и проживали казахи-эмигранты. Среди остальной части населения Китая, даже среди изучающих и переводящих русскую и советскую литературу, мало кто знал об Абае. В Китае достаточно хорошо знали Пушкина, Толстого и Горького, но не знали совсем или очень мало знали об Абае.

Третий этап начинается фактически с момента обретения Казахстаном государственной независимости, когда были открыты границы и появились условия для прямого общения между двумя соседними государствами. Этот этап характеризуется новым подъёмом интереса китайцев к Абаю и распространением его трудов. С 1994 года при подготовке к празднованию 150-летия Абая в Китае активизировался процесс изучения его творчества.

Су Чжоу Сюнь, представляя китайским читателям Абая, характеризует его следующим образом: «Он как яркий и ослепительный факел осветил народу путь к светлому будущему. Мудрость поэта будет бессмертной, и его произведения оставят добрую славу» [2, с.2].

Помимо научного изучения творчества Абая, Су Чжоу Сюнь также внес огромный вклад и в перевод произведений Абая на китайский язык. В частности, в сотрудничестве с поэтом Акбалом он перевел на китайский язык прозаическое произведение Абая «Слова назидания», которое вышло в свет в 1995 году к юбилею поэта и сразу получило широкое распространение по всему Китаю. В юбилейный год Абая Су Чжоу Сюнь приезжал в Алматы и принимал участие в торжественных мероприятиях по этому случаю. В последующие годы происходит дальнейший подъём в освоении творчества Абая, который проявляется в создании научно-исследовательских трудов и защите диссертационных работ по его творчеству.

Таким образом, можно констатировать, что сегодня в Китае, помимо популяризации творчества Абая в переводных изданиях его произведений, публикации множества научных статей, выхода в свет научной монографии, появляются новые исследователи творчества Абая, которые подготавливают и защищают диссертационные работы. Тем самым можно отметить, что в Китае появилась молодая и самостоятельная отрасль литературоведения – абаеведение, которое способно внести вклад и в развитие казахстанского абаеведения.

Список использованной литературы

1. Ali Abbas Çınar. Kazak Kültürü ve Edebiyatı Araştırmaları. – Muğla, 2006. –220 s.
2. Су Чжоу Сюнь. Три вершины Чингисских гор – Абай, Шакарим и Мухтар. –Пекин: Национальность, 1995. –142 с.

Некоторые вопросы риторики в «Книге слов» Абая

Значительное влияние на развитие гуманитарной науки оказывают произведения, которые можно отнести к образцам ораторского искусства (Крисп Гай Саллюстий «Инвектива против Марка Туллия Цицерона», «Слово о полку Игореве», В.К.Тредиаковский. Из речи «О чистоте русского языка» и другие). Богатые тропами, синтаксическими оборотами, фразеологическими сочетаниями, поговорками, пословицами, афоризмами и т.д., они дают обширный иллюстративный материал, интересный с точки зрения ораторского искусства.

«Книга Слов» Абая Кунанбаева (1), написанная им на склоне лет в жанре эссе является ярким примером ораторского искусства, в котором значительное место занимают его философско-религиозные, общественно-политические, научные взгляды, духовно-нравственные чувства и переживания.

Композицию произведения составляют 45 слов, содержащих размышления и эмоции поэта о земном и вечном, о Боге, о пути народа к разуму и добру. Риторичность прозаического текста очевидна с самого начала, с размышлений поэта – субъекта речи, с его вопросов в высказываниях. Каждое слово включает в себя вступление, основную часть и заключение, стилистические фигуры (риторические вопросы, восклицания, анафоры, обращения («Почтенные, о чем хочу спросить вас»; «Эй, казах, не для того настлан пол...»), «Мусульмане! Существуют на свете богатые и бедные, здоровые и хворые...») и т.д.), тропы (сравнения – «...нам не сравняться с их прислугой»), эпитеты (мудрые слова, высокий разум, нравственная красота и т.д.), контраст, антитеза) и другие языковые средства, обращает на себя внимание акцентологией.

Уже в «Первом слове» отчетливо проявляется образ ратора, представляющего как адресант, так и адресат, сила слов которого возрастает благодаря его жизненному опыту, его личности. Полемическая направленность его независимых рассуждений усиливается высокой частотностью местоимений: личного я в форме именительного и косвенных падежей, притяжательных, возвратных, вопросительных и других: *«Хорошо я жил или плохо, а пройдено немало: в борьбе и ссорах, судах и спорах, страданиях и тревогах дошел до преклонных лет, выбившись из сил, пресытившись всем. Обнаружил бренность и бесплодность*

*своих деяний, убедился в унизительности своего бытия»; «Озадачивает то, что не нахожу ответа на свой вопрос»; «А может посвятить себя богослужению?»; «буду записывать свои мысли»; «нет у меня иных забот»; «уж какое благочестие среди этих людей, в этом краю!» (139) (1). Автор переживает душевный разлад в оценке самого себя и общества, берет на себя ответственность за выдвигаемые идеи и положения: «Как постичь науку, когда не с кем словом умным перемолвиться? Кому передать накопленные знания, у кого спросить то, чего не знаешь? Какая польза от того, что будешь сидеть в безлюдной степи, разложив холсты, с аршином в руке?» (139). Предложения в «словах» группируются тематически, интонационно и структурно, образуют межфразовую связь, организующую смысловое и композиционное единство текста (служебные и вводно-модальные слова: *вот, ведь, в общем, во-первых, во-вторых* ...). Например: «*В – третьих, если ты добился истины, не отступай от нее даже под страхом смерти»; «Вот на что теперешние люди тратят свой ум и свои желанья. Вот чем они живут» («Сорок второе слово», с.242).**

Настоящее и прошлое выступают как текстовые оппозиции, в которых смысловой параллелизм также развивается в местоимениях *мы – они*, а поучительное слово строится обоснованно аргументировано, как часть диалога: «*Мы же, казахи, батрачим на их баев, за жалкое пропитание. Нашего бая они гонят из своего дома: «Эй, казах, не для того настлан пол, чтобы ты его грязными сапогами топтал». Сила их в том, что неустанно учатся они ремеслу, а не проводят время в унизительных раздорах между собой...Куда сгнули наши былые восторги? Где наш радостный смех?» («Слово второе», с.142).*

В речи субъекта преобладают эмоции печали, упрека, предостережения, назидания, выраженные синонимобразными словами, не обозначающими динамику, движение народа: *дармоедство, праздное шатание, бросать добро на попечение других, предаваться суесловию, невозможно уговорить, убедить в чем-то, ужимки, кривлянья, двусмысленные намеки, безделье, мерзкие и злые козни, похвастаться перед своими домочадцами или в своем ауле, обеднев, опускается до попрошайничества* и т.п.

В «Книге слов» важной является концепция духовности человека, его вхождения во всеобщность человеческого развития. Глубоко задумываясь о жизни простых людей, он ставит вопрос об их отставании от общемирового процесса. Абай рассмат-

ривает вопрос о свободном и творческом человеке, способном созидать мир. Целостность и независимость казахского общества он видит в изменении народа, в его понимании эволюции и интеграции человечества. Он стремится ясно, просто, лаконично формулировать доводы, поэтому его слова выполняют аргументационные цели, представляют стилистическую завершенность, лишены двусмысленности, вызывают на спор, заставляют мыслить. Его риторический пафос связан с проявлением любви к народу, нравы которого он знает, с его делами, угодными Богу. Он обращается к разуму, сердцу, воле, свободе для того, чтобы человек смог осознать свое назначение, предначертанное Всевышним. Поднимаемые Абаем вопросы предстают таким образом: религия, наука, культура, традиции, власть, политика, формы государственного устройства, патриотизм, трудолюбие и т.д. Повествовательная манера слов сочетается с взволнованными риторическими вопросами, восклицаниями, обращениями, эффективно раскрывающими образ повествователя – речевой личности. Выдвинутый им тезис поддерживается аргументами, которые обосновываются использованием уже другого тезиса: *«В чем кроется причина разрозненности казахов, их неприязни и недоброжелательности друг к другу? Отчего слова их неискренни, а сами они ленивы и одержимы властолюбием?»*

Пороки эти оттого, что люди озабочены только одним – как можно больше завести скота и стяжать тем самым почет у окружающих. Когда б они занялись земледелием, торговлей, стремились к науке и искусству, не произошло бы этого» («Слово третье», с.143). В «Слове пятом» он логически строго строит критику, делая акцент на рассуждениях о расхожих пословицах, которые имеют видимость мудрых из - за своей народности, но таковыми не являются (*«Если голоден, скачи к дому, где поминки»; «Нищему и отец становится чужим»; «Кто сумел нажитья, тот и прав»; «Если живешь в нужде, забудь о стыде», «Умелой просьбой можно все выпросить»* и т.п., с.149), идут вразрез с божественными заповедями: *«О чем они говорят? Не о науке и знаниях, не о мире и справедливости радеет казах, ему бы разбогатеть, да не знает – как? Вот и ловчит, чтоб хоть лестью вымолить богатство у других, не удастся – будет люто враждовать со всем светом... Не раздай им того, что имеем, не позволь мы им разорить себя, не опустишь мы до их уровня, они готовы отвернуться от нас»* (150). Автор апеллирует к разуму, к сердцу и к высшей ценнос-

ти – Богу, отстаивая свою точку зрения: «Нужно быть осторожными, повторяя пословицы, порожденные ханжеством и недомыслием» («Слово двадцать девятое», с.197).

Одно из центральных мест в словах занимает тема Бога. Его утверждения имеют смысл божеского, общечеловеческого: «Веруй в Бога, надейся на свое умение и силы. На честный и самоотверженный труд даже твердь земная ответит всходами» («Слово четвертое», с.148); «Береги в себе человечность. Всевышний судит о нас по этому признаку» («Слово семнадцатое», с.174).

Убедительность речи Абая усилена обращением его к кораническим хадисам, использованным в качестве правильной и точной аргументации («У кого нет стыда, у того нет и веры»), ставших народными пословицами: «У кого есть стыд, у того есть иман» («Слово тридцать шестое», с.209). «Но что такое стыд?» – вопрошает ритор, сравнивая, например, стыд с «застенчивостью ребенка», а человека уподобляя «жалкому псу». Он объективизирует оценочную характеристику людей, предлагает разные определения стыда, используя различные риторические приемы, проверяет правильность своей аргументации и оставляет мысль незаконченной: «Япырай, что стало с этим человеком! Почему он вдруг поступил так недостойно?» – краснеешь за него. ...Люди, которых я вижу сейчас, не стыдятся ничего и не умеют краснеть. «Я же признал свою вину, чего же еще?» – говорят они. Или оправдываются: «Ладно, я опозорился. Но ведь и ты так поступаешь?»... Или говорят: «Вот такой-то и такой-то сделали то-то и то-то, но ходят по земле, как ни в чем не бывало. Я же по сравнению с ними, можно сказать, ничего плохого не совершил, к тому же у меня была причина так поступить».

Как нам назвать такого, человеком стыдливым или не ведающим стыда? Назвать стыдливым не позволяют хадис и слова, сказанные мудрыми...

Как нам понять, есть у этих людей иман или нет его?!» (210).

Автор выдвигает принципы добродетели, способные регулировать деятельность человека, способствовать принятию разумных справедливых законов. Интерпретируя идеалы человечества, данные в Коране, он объявляет пороками три вещи, унижающие человеческий род – невежество, лень и злодеяние и выдвигает такие принципы добродетели как человеколюбие, желание всеобщего благоденствия, твердость духа, справедливость, глубокие всесторонние знания: «Направь свои знания на

путь, указанный Аллахом, ибо Аллах не ленясь, огромными усилиями и старанием создал гармоничный совершенный мир. Твое дело должно быть сделано с усердием и добрыми намерениями. Все, что создано Аллахом, имеет свое назначение, плоды твоего труда тоже должны быть обращены на пользу людям. Иначе – любой труд бесполезен. Вера твоя – тщетна (230).

В последнем, 45 слове, не содержатся риторические вопросы и оценочные суждения. Высокая эмоциональность речи достигается высказываниями, полными динамики и экспрессии, о разуме, о Боге. Ясно, логично, точно заключает Абай мысли о человеке, «служителе любви и справедливости», осознающем творения Всевышнего и постигающем гармонию созданного им мира разумом.

Список использованной литературы:

1. Абай. Книга слов. Поэмы //Пер. с каз. К.Серикбаевой, Р.Сейсенбаева. –Алматы: Ел, 1993.

Зухра Исламбаева

Абай шығармаларының сахналық көрінісі

Ұлттық әдебиеттің проза, поэзия, драматургия жанрлары арқылы ұлы Абай мен оның төңірегіндегі адамдардың мінез ерекшелігінің, іс-әрекетінің заман үнімен ілесіп, бүгінге жетуі ұрпақ үшін рухани байлықтың бірі саналады. Дүниежүзінде, әсіресе өз елімізде Абай әлемін зерттемеген, өз шығармаларына арқау етпеген жазушы-суреткер кемде-кем десек, оның өлеңдері мен қара сөздеріндегі философияның тереңдігі ақын шығармаларын сахнаға алып келді. XX ғасырдың 40-жылдары Абай бейнесінің сахнаға алғаш шығуы ұлттық мәдениетіміздегі ірі құбылыс болғанын білеміз. Мұхтар Әуезовтың драматургиялық шығармаларын терең зерттеген ғалым Бағыбек Құндақбайұлы: “Ұлттық драматургиядағы тарихи тақырыпқа жазылған шығармалардың дені қазақ халқының ұлы перзенттерінің өміріне, солардың басынан кешкен тарихи құбылыстары мен олар өмір кешкен органы суреттеуге арналған, – дей келіп, – ... ұлы ақын өміріне арналған М.Әуезовтің пьесасы ұлттық драматургия мен театрдың дамуына ерекше ықпал еткен, әрі осы жанрдағы алғашқы бастама.

Тікелей сахналық шығармаларда Абай тақырыбы мен Абай бейнесінің жасалуы 1940 жылы 30 қазанда қазақ драма театрында қойылған М.Әуезов пен Л.Соболевтің “Абай” трагедиясынан басталады” [1,184-185], – деп Абай тақырыбына арналған алғашқы сахналық туындының тарихына арнайы тоқталған болатын.

Одан кейін ақынның дара тұлғасы Б.Римованың “Абай – Әйгерім”, Б.Римова мен Б.Атабаевтың “Абай десем...”, А.Кенжебекованың “Абай туралы аңыз” т.б. шығармаларда көрініс тапса, оның өлеңдеріндегі астар-ұғымның халыққа “Өзгеге көңілім тоярысың”, “Қалың елім қазағым...”, “Ақын махаббаты”, “Муза”, “38 немесе Қарақұрт” атты эксперименттік қойылымдар мен моноспектакльдер арқылы жетуі бүгінгі қазақ театрына тың жаңалық болып келді.

Шығыс Қазақстан облыстық Семейдің Абай атындағы қазақ музыкалық драма театры сахналаған Әкім Таразидін жаны таза, жүрегі нәзік ақындардың адамгершілік қасиетін, олардың өлеңдеріндегі ғашықтық сезімді арқау еткен “Муза” деп аталатын пьесасында автор әр кейіпкердің қоғамдағы әлеуметтік орнын саралап, адамзат мінезінің көлеңкелі қырларын ашады. Билік-

ұмарлық, сатқындық, ақындық, ғашықтық тәрізді бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар салыстырмалы түрде алынған шығармадағы драматург идеясы – махаббат құдіреті арқылы адам жанын зерттеу, сатқындықты әшкерелеу. Пьеса жанрының драмалық зерттеу деп аталуы да сондықтан.

Кіші залдағы жан-жағы шашақпен көмкерілген сахна тәріздес биік тұғырдың жан-жағында газет-кітаптар шашылып жатыр. Бұл – бүгінде адам санасынан тыс қалған рухани байлықтың аяқ асты болғанын меңзейтін Ерсайын Төлеубайдың режиссерлік шешімі. Биік тұғыр үстіндегі креслода әйеліне әмірін жүргізгенмен өзінен шені жоғарыларға жағынуды ар санамайтын Аққозы отыр. Махаббатты сезбейтін, сезсе де аялай алмайтын оның бар арманы – ұстаған дәрежелі тұтқасынан айрылмау. Бұл рольдегі Айтбек Тәшімбетов адамгершілігі төмен кейіпкерінің жағымпаз, жылпос мінезін ашып көрсете білді.

Ерболдың ықпалымен Аққозының үйіне келген бомж бен сол үйдің отанасы Тоғжанның көзқарасында таныстық пен бейтаныстық арасындағы жұмбақ бір ұшқын бар. Бұл келген қонақ Тоғжанның бір кездері жүрек төрінен орын алған махаббат иесі – Абай болатын. Алғаш абыржып қалғанмен сол сәт сонау ауылы алыста қалған, өздеріне белгілі, өзгеге жұмбақ Аршалы сай екеуінің де есіне бірдей түскендей. Олардың айтқан “Аршалы сай” әнін шығарма лейтмотивіне айналдырған Е.Төлеубай спектакльге лирикалық үн беріпті. Тоғжан роліндегі Жанерке Хасенова ойыны Абайды көргенде Аққозының қаталдығы мен жылпостығына қарсы шыға алатын күш жиғандай әсер береді. Жас актриса кейіпкерінің ішкі сезімін, өмір бойы жоғалтпаған ақынға деген махаббатын шынайы беруге тырысқан. Оның бастықсымақ күйеуіне ренжи жүріп, жерде жатқан кітаптарды жинауы кейіпкердің әнге, өлеңге деген құрметінен туындаған іс-әрекет.

Автор:

“Адамның досы қасындағы – қасы,
Адамның қасы қасындағы – досы”. –

деген философиялық оймен көпшілікке М.Әуезовтың “Абай жолы” роман-эпопеясынан белгілі аянбас достар Абай мен Ерболды қарсы қойыпты. Ондағы айтары – бүгінде қасындағы досыңа сенбе сатып кетуі мүмкін. Өз күн көрісі үшін ақынның адамдық сипатын “адал” басшылардың таптауына берген Ербол у ішкеннен кейін барлық теріс ісін мойындауға мәжбүр болады. Ә.Тарази идеясы өзі тірі қалса да ұяттан

жаны өлген Ербол бейнесінде нақты ашылған. Бұл рольдегі Жәнібек Жақыповтың кейіпкерінің екіжүзді мінезін ашуда ізденгені байқалады. Бірде ақынға дос, енді бірде Аққозының алдында төмендеп, жалынышты күй кешкен Ербол – Жақыпов әрбір сөзге, оқиға тартысына мән берген. Өнер жолын Семей театрынан бастаған жас актердің психологиялық шығарманың шынайылығы жолындағы ізденісі болашағынан мол үміт күттіреді.

Негізінен адам характерінің қалтарыстарын зерттеген пьесаны сахналауда Е.Төлеубай әрбір кейіпкердің мінез ерекшелігін ашуға күш салыпты. Қоғамдағы кеше мен бүгіннің, ақ пен қараның ара жігін ажырату болашақ ұрпақ қолында. Режиссер де осы принципті ұстанған. Жалпы драмалық зерттеуді өзінің көркемдік қанық бояуымен, идеялық мазмұндылығымен Семей театрының репертуарындағы мағыналы қойылымдардың бірі десек қателеспейміз. Және бұл махаббат тақырыбына арналған ерекше пафостық шығарма болғандықтан әрі Абай дәуірін бүгінге әкелуімен табысқа жетті.

Ал, Жамбыл атындағы Шығыс Қазақстан облыстық қазақ драма театрының сахнасына қойылған “Марионетка” спектаклінде қазақ даласында кең өріс алған қайткенде болыстыққа сайланып, ел басқаруға деген құштарлықтың, атак-шенге құмартудың сарыны бар. Қойылым режиссері Рүстем Есдәулет сол жолда өршіген паракорлықтың, жағымпаздықтың бүгінгі күнде де қоғамның ажырамас бөлігіне айналғанын меңзеген. Ол қоғамдағы өзекті мәселенің бірі – жең ұшынан жалғасқан коррупцияны Абай арқылы жеткізбек оймен ақынның “Болыс болдым мінеки” өлеңіне драмалық-сатиралы монтаж жасап, кейіпкерлердің мінез ерекшеліктерін анықтап беретін есімдер алған: Семір Семірович, Кемір Кемірович, Мәнгүртовна, Қаңғыртовна, т.б. Семір Семірович – мықты бір қызметтің тұтқасын ұстаған дөкей. Қалғандары – оның қас-қабағына қарап, іліп-бүгіліп қызмет етушілер, ретіне қарай пара беріп жағынушылар. Ал, бастықтың сол көзінің қырына ілінгендер жайлы қызметтен айырылып, еден жумақ.

Алайда ақын өлеңдеріндегі халықпен мәңгі өмір сүретін философияны жеткізу мақсатында авторын Абай, жанрын әлеметтік сатира деп алған ол қаламын тек поэзияға арнаған ұлы ақынның атын драматургиямен байланыстырудың қате пікір екенін ескермепті. Ұрпағына болыстықтың жолында малы-жанын аямайтын “жомарт” үміткерлер іс-әрекетінің терістігін Абай көрегендікпен айтып кеткен.

“Болыс болдым мінекей,
Бар малымды шығындап,
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап, –

дей келіп:

... Айлам құрсын, білмеймін
Болыстықтың жолы тар”, –

дейді ол билікқұмар болыстар (Күлембай) атынан. Режиссер шешімімен Семіровичтің қол астындағылардың баспалдақтың әр сатысына ақша қоюы ақынның осы идеясын толық ашып берген. Абай дәуірінен келе жатқан, одан бұрын да қоғамды жайлаған жегі құртты тоқтату мүмкін бе деген сауал режиссер тұжырымындағы көкейтесті мәселе. Әйтсе де режиссер ойы нақты болғанмен суретші В.Лукьяновтың сахнаны безендіруінде түсініксіз детальдар орын алған. Сахнаның екі жағында бір-біріне теріс қараған күйде “Қазақ әдебиеті” мен “Казахстанская правда” газеттері жапсырылып, көк орамал тартылған әйел басының үлкен бейне-суреті тұр. Оқиға өрістей келе орамалдар алынып тасталған бұл бейне-суреттердің оқиғаға араласпағандықтан атқарар қызметі беймәлім болып қалды. Орамалдар неге алынды, белгісіз. Сондай-ақ, сахна төріне кейбір көріністерде қозғалып тұратын ерлер жейдесі мен галстугы ілініпті. Бұл әркім өз кезегінде жұмсақ креслоға отыра алады деген суретші мен режиссердің ой-қиялындағы уақытты білдіретін ұғым болса керек. Бірақ бұл деталь да кейіпкерлер әрекетімен қисынды байланыспаған.

Жалпы Р.Есдәулеттің айтар ойы түсінікті – паракорлықпен күресу. Бірақ драмалық теорияның өзіндік жүйесімен жазылмағандықтан тұшымды көркем дүние тумағаны көрініп тұр. Актерлік ойындардың әлсіздігі, мизансценалардың ақталмауы, режиссерлік трактовканың негізсіздігі “Марионетканы” драмалық қойылымнан гөрі скетч жанрына жақындатқан. Негізінен Абай өлеңдеріне эксперимент жасауға болар. Бірақ бұл жерде режиссердің өзі әлеуметтік сатира деп айдар таққан жанр өзін-өзі ақтамады. Тәуелсіздік жылдарында ұлттық театрдың өзекті мәселесіне айналған сапасыз драматургиялық шығармалардың сан жағынан өсіп, көркемдік деңгейі жағынан көпшіліктің мәдени-интеллектуалды сұранысына жауап бере алмай жатуына “Марионетка” да өз үлесін қосып отыр.

Соңғы уақытта ұлттық сахнаға тақырыбы жағынан да, стильдік, формалық жағынан да тосын жаңалық болып келген шығарма – “38 немесе Қарақұрт”. Н.Жантөрин атындағы Маң-

ғыстау облыстық казак музыкалық драма театры репертуарындағы Абайдың “Отыз сегізінші” қара сөзі желісінен өрбіп, екіжүзділік пен қараулықтың бет пердесін ашып берген эксперименттік қойылымның айтар ойы тереңде жатыр.

Мұндағы бәйгеден аты озып келген Тоқашбайды бастық сайлап, оған жағынып, өтірік күлу үрдісі – казак қоғамында ертеден-ақ қалыптасқан ашы шындықты меңзейді. Жағымпаздықтан жалғандықтың, жалғандықтан қылмыстың туындайтыны рас. Өтірік күле отырып, адамдықтан кеткендер ақыры Тоқашбайды құздан құлатып, өз колдарымен өлтіріп тынды. Өлтіріп қана қоймай, өлікті тонап кетті. Бұл жерде режиссерлік екі тұжырымды байқауға болады: бірі – дүние-тірліктің барлығы жалған, өлгенде жалаңаш кетесің деген ой болса, екіншісі – Абайдың “Ескендір” поэмасының философиялық идеясына негізделген адамзаттың ештеңеге тоймайтын ашкөздігі.

Абай айтқан надандық, білімсіздік, зұлымдық, еріншектік, дінсіздік деп аталатын адамның қас дұшпанына айналған теріс қасиеттер Ескендірдің айналасында жүр. Мұндағы Қарақұрт – Абай айтқан болуы қажет көп достың бірі. Бірақ ол дос бола тұрып ажал да бола алады. Адамгершілікті, ғылым, білімді уағыздаған Ескендірді сорып өлтірген Қарақұрттың оны аттап кетуі – сол адамдықтан аттау белгісі еді. Қойылымда қызыл чемоданның өзіндік айтар ойы бар. Бұл – байлық, мансап, ал оның ішінен топырақтың шығуы сол байлықтың, барлықтың жоққа айналуы. Бұл жерде де режиссер Гүлсина Мерғалиева Абайдың “Ескендір” поэмасына жүгінеді. Ол Ескендірге қақпадан берілген жұмбақ сыйдың шешімін анықтап берген Аристотельдің:

...Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да,
Өлсе тояр көзіне құм құйылғанда [2,129] –

деген сөзін көркемдік астармен жеткізген.

Осы спектакльдің “Реквием” деп аталатын екінші бөлімінде де режиссер қисынсыз дүниелерді құрастырып, өзіндік идеяны алға тосады. Шымылдық ашылғанда жұмыртқадан шыққан ақ уыз балапандардың (хайуанат ұрпақтары десе де болады) өмірге қанат қағып, талпынуы түрлі дыбыстармен, түрлі қозғалыс-эрекеттермен өрілген. Өсе келе олар зұлымдықтың, бақталас-құрбандықтың куәгеріне айналады. Өмірдің өзі күрес кім жеңсе төр соныкі. Бірақ сол төрге кім қалай, қандай жолдармен жеткен? Бұл сұраққа Сальери жауап береді. Екі бөлімнің құрылымы мүлдем екі бөлек болғанмен екінші бөлімдегі фон ретін-

де алынған Сальери мен Моцарт қақтығысы режиссердің бірінші бөлімдегі ой-идеясымен үндесіп жатыр. Г.Мерғалиева бүгінгі күндегі адам құнын, зұлымдықтың көлеңкесінде қалған адами қасиеттердің бағасын көрсеткен. Жалпы қойылымда (екі бөлімде де) режиссер үйреншікті драмалық немесе трагедиялық шешімдерге бармай, жаңа үлгі іздепті. Сальеридің қызғанышын тудырған, сақылдай күліп, қызыл көйлек киген қыз бейнесіндегі Моцарт “Ешқашан да қызғануды білмедім” деп “ағынан жарылған” оның құшағында өледі. “38 немесе Қарақұрттағы” күншілдіктің күншілдікті қозғайтыны жөніндегі Абай тұжырымы “Реквиемдегі” Сальери психологиясымен параллель келіпті. Алғаш сахнаға шыққанда ақ уыз балапандардың барлығы нотаға айналып, композитордың ми қатпарындағы түрлі саз-дыбыстардың, яғни осы ноталардың кемерінен аса шуылдауынан қайсысын ұстарын білмей дағдарған Сальеридің айғайынан ноталар шашырап кетеді. Бұл да оның қараулығын білдіретін көркемдік мизансцена.

Бос кеңістікте әрекет ететін актерлік ансамбльде Ескендір роліндегі Кенжебек Башаров декламацияны жетік меңгерсе, Сальериді сомдаған Кенен Ақұрпековтің бет құбылысы, әрекет-қозғалысы жер бетіндегі зұлымдық атаулыны бойына жинап алғандай әсер береді. Моцарт өзінің реквиемін қалай жазғандығы жөнінде сыр шерткенде оған сынап қараған Сальеридің ішті жегідей жеген қызғанышы актердің көзқарасынан анық байқалады. Спектакльде қолданылған неміс композиторы Карл Орффтың дүниені дүр сілкіндірердей күрделі шығармасы мен Моцарттың реквиемі осы екі композитордың характерін айқындай түскен. Бұл қойылымда нақты характерге ие кейіпкерлер болмағанмен актерлік ансамбль шығарма темпераментін бір арнада ұстап тұрмай, керісінше тосын әрекеттер арқылы дамытудағы ізденістерімен ерекшеленді. Жалпы алғанда тек режиссураға негізделген “38 немесе Қарақұрт” бүгінгі сахнасындағы модерн стиліне тән бірден-бір спектакль болып шықты.

Осындай эксперименттің бірі – Абайдың қара сөздерін жинақтап, көркемдік жүйеге түсірген С.Мұқанов атындағы Петропавл облыстық қазақ драма театрының актері Мақсат Ақжоловтың “Абайдың қара сөздері” қойылымы. Мұндағы инсценировка авторы әрі режиссердің негізгі мақсаты – ұрпағына жүрек тұңғиығынан үн қатқан ақынның бес нәрсеге асық етер тұнық сөздерін сахна арқылы жеткізу. Абай дәуірінің киімі мен реквизит-бутафориялары қойылымға тұтастық, көркем атмосфера берген. Театр актерінің ізденісінен туындаған бұл спектакльде

Абай уағыздаған білім мен ғылым, дін мен адамгершілік философиясы алға шыққан.

Жалпы Абай өлеңдері мен қара сөздеріндегі философиялық, гуманистік ойлар бір ұлттың ғана емес, әлемдік проблемаларды құрайды. Ақын шығармалары сонысымен де құнды, яғни Абай – мәңгілік тақырып. Мұхтар Әуезов сөзімен айтқанда: “Абай лебі, Абай үні, Абай тынысы – заман тынысы, халық үні. Бүгін ол үн біздің де үнге қосылып, жаңғырып, жаңа өріс алып тұр” [2,6]. Қазақ халқының рухани көсеміне айналған тұлғаның сахналық-көркемдік бейнесінің, оның өлеңдеріндегі бес нәрсеге асық етер, бес нәрседен қашық егер идеяның алдағы уақытта да әр қырынан көрінетініне сенімдіміз, бұл біз үшін, ұрпақ үшін өте маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құндақбайұлы Б. Мұхтар Әуезов және театр. – Алматы: Ғылым, 1997. 248 б.
2. Абай. Қара сөздер. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. 272 б.

Абай және Жамбыл

Атын атағанда-ақ бір халықты көз алдына алып келетін ұлы тұлғалар санаулы ғана. Солардың қатарында былтыр 164 жылдық мерейтойын тойлаған данышпан бабамыз Абай (Ибрагим) Құнанбайұлы!

Абай есімі дүние жүзіне қазақ есімін танытып қана қойған жоқ, оның теңдессіз жауһар жырлары, таңғажайып көркем аудармалары, данышпандық ғақиялары адамзат өркениетінде өзіндік орны бар қымбат қазына болып қалды. Оның шығармалары жер жаһандағы көптеген ұлт тілдерін тәржімеленіп, дүйім жұртшылықтың рухани асыл игілігіне жарап келеді.

Абай – кемеңгер ақын, данышпан ойшыл, ғұлама ұстаз, көреген психолог – жұмбақ жан, ұлы адам деп дәріптейміз.

Абай кемеңгерлік ақылымен, ерен еңбегімен және табиғи талантымен өзін ағартушы ақын ретінде паш етіп, әлемдік поэзияның альптарының қатарына қосылды. Абай ақын ғана емес, сонымен бірге философ, қоғамдық ойшыл, халық мүддесінің жоқтаушысы болды. Қасиетті қазақ елінің қара топырағынан дүниеге келген көп батыр, ақын, шешен туған елден Абайдың тууы заңдылық сияқты. Қазақ жерінің ақыны көп болғанымен Абайы біреу-ақ. Абайы бар қазақ елі дүниеде қай халықпен де терезесі тең деп ойлаймын.

Күн келбетті Абай бейнесі қазақ көкірегін жылыта берсін. Абай сәулесін жылынған адам жаман болмайды. Жамашылық та көрмейді. Ол күн сәулесі мол түсетін жерде өскен жеміс ағашындай жапырақ жайып гүлдей береді. Абайы бар елдің мерейі үстем.

«Кейде маған Абайдың әкесі қазақ деген құдіретті біреу де, анасы өзіміздің кең дала сияқты болып елестейді. Өйткені Абайды құдірет қарапайым адамнан гөрі басқа да бір жақтан ғарыштан ба, алыстан ба, әйтеуір бір дүниенің көңілді бір сәтінде Ұлжан апаның етегіне көктен түсе қалғандай болады да тұрады. Абай – қазақтың бар жерінде де туып, бар жерінің туын ұстап тұрған кемеңгер. Абай бұрынғыдан да керегірек данышпан адам. Ол – қазағына ертең де, бүрсігүні де керек. Ауадай, күндей, жұлдыздай, өзендей, көлдей керек Абай» [1,71], – дейді академик З.Ахметов.

Сондықтан да Абай мерейі – халық мерейі боп, Абай биіктеген сайын қазақ та биіктей береді. Сол биіктен көз жазбай қалам ұстағандардың парызы да қарызы.

Сан ғасырлық бай поэзиясы, ел қамын жоқтаған жүздеген ерен жүйрік жырау, жыршы, ақындар бар қазақ әдебиетінде Абай орнының ерекше болуы тегін емес.

Ұлы ақынды заман туғызады. Ал ақынның өз заманымен, қоғам өмірімен қатынас-байланысы, жалпы дүние болмыстан алатын әсерлері сан алуан. Басты мәселе – Абай халықтың түбегейлі мүддесі, арман тілектерін қаншалықты терең ұғып-түсініп, қандай ойшылдық деңгейде, қандай көркемдік қуаттылықпен айтып жеткізе алғандығында.

Абайдың ақындық тұлғасын, жан дүниесін, арман-мұратын ең толық, ең терең, ең дұрыс танытатын – әрине, оның поэзиясы, асқақ шабыттың қуатымен жүрегін жарып шыққан, иненін жасуындай жасандығылығы жоқ өлеңдері, «жалын мен оттан жаралған» сөздері Ақын жүрегінің түбіне терең бойлаймыз десек, оның поэзиясына бар ықыласымызбен, үлкен ілтипатпен зер салу қажет.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денен... [2, 71].

Дүниеге сәби нәресте келді: бұлданып, жер тепкілеп жылап келді. Үнінде ырғақ бар. «Бірғақ бар жерде өлең бар» (Маяковский). Демек, жас сәби дүниеге келген жоқ, әндетіп өлең айтып келді. Ес жиып үлгермеген сәби нәрестенің өзі өлең айтқасын өзгелерге не жорық, енді естиярлар ән салып, өмір түп-түгел өлеңге айналды да кете барды: әлдилеу – ән, әлпештеу – ән, ер жеткізу – ән, қыз ұзату – ән, келін түсіру – ән... Бірі бесік жыры болса, адамның өмірі ғана емес, өлімнің өзі өлең: жоқтау – ән, эпитафия – өлең...

1895 жылы жазылған «Әбдірахман өлгенде» өлеңі 1933 жылы алғаш «Құнанбайға Әбдірахман өлгенде» деген тақырыппен басылған.

Ұзақ уақыт қатты ауырып жатқан Әбдірахман 1895 жылы қарашада Алматы қаласында қайтыс болды. Ардақты баласы Әбіштің өлімі, жан серігі Оспан інісінің өлімі тағы бір қалың қайғыға батырады. Орны толмас қазаға өзегі өртеніп, дерттенген, мейірбан әкенің қасіреті зар-шер жырларын туғызады. Әбіш қазасына арналған осы алғашқы өлеңі жоқтау сарынында жазылмаған. Өзінің «қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме» дейтін қағидасы бойынша жазылған. Арғы атасы Қажы еді, – деп бастап, өз әкесі Құнанбайдың барлық жақсы қадір-қасиетін сипаттай келіп:

Олар да тірі қалған жоқ,
Тірлік арты өлмек-ті.

Оны да алды бір өлім,
Сабырлық қылсаң керек-ті [2, 75], –

деп ауыр қайғыны ақылға жеңгізіп, өзін-өзі жұбатып, дертіне дәрмен тапқандай болады.

Өлеңнің бастапқы екінші жолы 1977 жылғы жинақта:

Арғы атасы қажы еді,
Бейістен татқай шәрбәтті, –

деп басылған. Абай өлеңдерінің көбін, соның ішінде дәл осы өлеңін ертеден жатқа білетін Әрхам Кәкітайұлы Ысқақов:

Абай әкесін «Бейістен татқан шәрбәтті, яғни (жұмаққа) кірген деп кесіп айтпайды, бейістен шәрбәт татса екен (татқай), яғни орны жұмақта болса екен деген тілегін айтады, – дейтін еді.

«Кешегі Оспан ағасы» (1895) өлені алғаш рет 1933 жылғы жинақта басылған (180-б). Бұл өлеңде де Әбдірахманның қайғысына толғанып, Әбдірахманы мен Оспанын есіне алады да: «Оны да алған бұл өлім, Сабырлық қылсаң керек-ті» [2, 89], – деп өзін-өзі жұбатады.

«Кешегі өткен ер Әбіш» (1895). Бұл өлеңінде енді Әбіштің өз басының адамдық қасиетін: ғылымға зеректігін, мейірімділігін, боямасыз ақ көңілін, адал азаматтығын сипаттай келіп, ақырында: «өлімнен жасқанбай» кеткен рухани ерлігін:

Тула бойың ұят-ар едің,
Ескеріп істеп ойлаған.
Тағдырға тәбділ бола ма,
Сабырлық қылсақ керек-ті [2, 97], –

деп тағы да өзін-өзі жұбатумен тынады.

«Әбдірахман өлгенде» өз басына ғана тән ерекше жақсы қасиетін шебер суреттейді. Адамгершілігі зор, өнерлі, оқымысты, терең ойлы баласының өмірден ерте кеткеніне қатты тебіренеді:

Замана неткен тар едің,
Сол қалқамды қоймаған [2, 171] –

деп өкінішті мұңын шертіп толғанады.

«Жиырма жеті жасында Әбдірахман көз жұмды» деп басталатын өлеңінде Әбдірахманның өмірі, оның бойындағы таудай

талап, өнер, білім және зор мағынадағы адамгершілік қасиеттер толығырақ баяндалып жырланады.

Өзін «ескінің арты» ретінде бағалап, Әбдірахманды «Жана жылдың басшысы» [2, 175] болатын жас еді деп, өкінішті ащы арманын айтып тебіренеді.

Ал, «Талаптың мініп тұлпарын, Тас кияға өрледің» деп бағалатын бұдан бұрынғы жоқтау жырларында айтылмаған Әбіштің жақсы қасиеттерін қастерлеп сипаттай келіп: «Ел ішіне сау келсең», «Тағытым айтағын ер едің», «Халқыңа жол көрсетіп барып өлмедің» [2, 59] деп арман етеді.

Сөйтіп, Абайдың Әбдірахманды жоқтаған жырлары, өз басының ғана қайғысы болып қалмай, қазақ халқының қайғысы.

Әбдірахманның бойындағы нағыз адамгершілік қасиеттер қазақтың бар жас ұрпағына үлгі-өнеге болады деп білген.

Бала болдың, жас болдың –
Жалғандыққа ермедің.
Төре болдың, бас болдың –
Көкірегінді кермедің [2, 175].

Сондықтан әр кезде Әбішке арнап жазған өлең-жырлары аз болмаған. Бұл өлеңінде Әбіштің турашылдығын, кішіпейілділігін, бауырмалдылығын басқа да жақсы қасиеттерін суреттейді. Және жас жағынан орысша оқып білім алып, көп уақыт, орыс ортасында болса да, өзінің ұлттық қасиетін, дінін таза сақтаған, ұлтының ары болған азаматтығы мен адамшылығын жыр етеді.

Ғылым оқып білгенше,
Тыным, тыныштық таппаған.
Дүниені кезіп көргенше,
Рахат іздеп жатпаған [2, 189], –

деген жолдарынан ұлы Абдрахманның болашағынан үлкен үміт күткен асқақ арманының орындалмай, жұлдызының ерте өшкенін, жаны күйзелетіндігі аңғарылады.

Әбдірахман өлген соң, өзіне айтқан жұбатуы «Бермеген құлға қайтесің» өлеңінде:

Өмірін берген Құдайым
Ажалын да беріпті [2, 189], –

деп Алланың жіберген ажалына амал жоқтығын мойындап, тәубеге келеді. Әбіштің алдында дүниеден өткен інісін еске алып,

оның адами қасиеттерін Аплатон, Сократ, хазірет Ғали тәрізді тарихтағы ұлы адамдармен салыстыра келіп:

Оспанды алған бұл өлім,
Тәубеге қылсаң керек-ті [2, 189], –

дейді. Сол сияқты әкесін де еске алып:

Ескендір, Темір, Шыңғыстан
Мұсылманға атақты [2, 190], –

деп қастерлеп бағалай келіп:

Қажыны алған бұл өлім,
Сабыр қылсаң керек-ті [2, 190], –

деп өзі-өзін тәубеге шақырады.

Осындай жоқтау өлеңдерін жыр алыбы Жамбыл шығармаларынан да кездестіруге болады.

Ұлылықтың қыры көп. Шын суреткерді, хас шеберді, алып талантты өзгелерден бөлектетіп тұратын белгінің бірі – тақырып аясының кендігі, ой тереңдігі, айтарының ауқымдылығы десек, ХХ ғасырдың Гомері атанған Жамбыл Жабаевтың шығармашылығы да соның дәлелі бола алады.

Қай халықтың болмасын ежелден қалыптасқан салты, әдет-ғұрпы, дос-жоралғысы, соларға байланысты туған өлең-жырлары бар. Дәстүрлі ауыз әдебиетіндегі қоштасу өлеңдері профессор М. Ғабдуллин тақырып жағынан туған ел-жұртымен, өсіп-өнген жер-суымен, ата-ана, ағайын-туысымен, өткен өмірімен, жолдас болған өнерімен қоштасу» [3, 47], – деп біледі. Отан соғысы кезіндегі өлеңдерден осының бәрі де табылады. Бұған қосымша аттандыру, шығарып салу түріндегі өлеңдер де кездеседі. 1942 жылдың жаз айында Жамбылдың үлкен ұлы Алғадай әскер қатарына шақырылып, майданға аттанғанда қарт ақынның қоштасып айтқан өлең шығармалар жинағына «Аттандыру» деген атпен енген. Өлең былай басталады:

Атаннан бата ал, балам,
Алшайып атқа мін, балам.
Ақ сақалым желбіреп,
Артыңнан қарап мен қалам [4, 71].

Аттандырудың ерекшелігі сол, «артта қалатын», шығарып салатын адамның сөзі болып есептеледі. Сондықтан ол ақ бата-

сын беріп аманатын ақ тілеуін айтады. Ақынның аманатын бір ғана Алғадайдың өзін емес, оның тағдырлас, үзентілес, қарулас, майдандас жолдастарына да арнап отырғанын ескертеді. Өйткені, Жамбыл Кеңес жауынгерлерінің бәрін де өз баласындай көреді, ақынды олар да атасындай бауыр басып, жақын тұтады.

Саған айтқан сөзімнен,
Сабақ алсын тыңдаған.
Айтылған сөз деп ұқсын,
Аңғарлы жан бұл маған [4, 71].

Тіпті, Жамбылдың «Атаңнан бата ал, балам» деген жолдары да бүкіл кеңес жауынгерлеріне арнап айтылғандай қабылданады. Осындай ақсақалды қарияның, ақ шашты ананың атынан айтылатын аттандыру, шығарып салу өлеңдерде игі тілек білдірген баталы сөз жиі кездеседі.

Ұлы ақын Абай өз баласы Әбішті бата беріп, алыс сапарға білім қуып, ғылым іздеуге аттандырса, жыр күмбезі атанған Жамбыл қарт Алғадайын елін қорғауға аттандырады.

Жауынгердің қазасы қаншалықты ауыр болғанымен оны жеңілдететін бір ғана себеп бар. Ол оның қасиетті Отанды қорғап, жауынан кек алуы. Ақындар бұл жағдайды ескерусіз қалдырмайды. Аяулы ұлының халық бақыты үшін қаза тапқаны, елдің оны ұмытпайтыны қайғылы көңілге медеу болады. Бір ол емес, басқа да көптеген жауынгерлердің Отан үшін құрбан болғаны бұл жеке адамның емес, халықтың қайғысы екені босаған көңілді қатайтады, жылаған жүректі жұбатады.

Кененнің Алғадайдың қазасына байланысты Жамбылға айтқан жұбатуы:

Миуалы бақ ішінде дарак едің,
Жел соғып бір жемісің жерге түсті, –

деген сөзі де соғыс қасіретінен болған ауыр қайғыға байланысты көңіл айта отырып жұбату ниетін аңғартады. Енді бір жерінде:

Долы арыстан секілді,
Талай қарттар ашынды.
Қажыта алмас қайғы да
Нар кескендей асылды.
Бәріміздің баламыз,

Майданда жүр қан кешіп,
Көтер енді басынды! [5, 71] –

деген сөздерде сабақтас сезім, мұңдас көңіл, басалқы ой бар. Ол жігерді жасытпай, қайғыны қайратқа, азаны ашуға жеңдіреді. Кеудеде кек жалынын өршітеді.

1943 жылы үйінде сүйікті шәкірті, әрі үзеңгілес жолдасы Кенен келіп көңіл айтқанда Жамбылдың Алғадайды жоқтаған өлеңі Ғали Ормановтың жазып алуымен шығармалар жинағына енген. Көз көрмеген жаманатқа көңіл көнбесе де, кәрі жүрек шындықты сезеді, оның мәнісін түсінеді. «Алатауды айналсам Алғадайды табам ба? Сарыарқаны сандалсам, Санлағымды табам ба» деп қатты күйзеле отырып, мынадай тоқтамға келеді:

Темір өзек пенде жоқ,
Өлмес адам менде жоқ.
Орынсыз деп өлімі,
Ондай ойлау менде жоқ [4, 71].

«Тас түскен жеріне ауыр», Ер өлімі қабырға қайыспас қаза емес. Бірақ сол қазаның себебін, мәнін дұрыс түсіну де көңілге медеу, сезімге сабыр бергендей. Қарт жырау осылай ұғынған.

Бұл жолдар азалы жанның ашынды сөзі ғана емес, оның кекті кезенуі. Өйткені, бұл көзден кетсе де, көңілден кетпейді. Жаманатты құлақ естігенімен, жүрек сенбейді. Тәтті үміт жақсылыққа жориды. «Өлдіге аузым бармайды, Қалды ма деп жаралы» деген жұбаныш тілге оралады. Отан үшін құрбан болған ердің тірі бейнесі құлазыған көңілге қуат береді.

Жоктау айтушы қайғы иесінің өзін-өзі жұбатуы ептілік, беріктік белгісі. Күйзелу, егілу – жігерсіздік. Боркемік, көңілшек, жасық адам тез жүдейді. Қайғыны көтеру де қайраттылық.

Жеңістің құрбандыссыз, қан төгіссіз аз болмайтыны санаға сабыр, көңілге медеу. Мұны азалы жан жақсы түсінеді.

Шындыққа дауа жоқ. Ол иландырады, жұбатады. Тірі адам тіршілік етеді, өмір сүреді. Қайғыны серік ету қатерлі. Адам тұрмыс түртпегінде үнемі бір қалыпта болмайды. Санасы жоғары, білімді азамат бұл ақиқатты жақсы түсінеді. Сондықтан ол Жаратқанға жалбарынып, құдіреттен керемет күтпейді, о дүниеге артып алданбайды.

Ұлы ақын Абайдың Әбішін, қарт жырау Жамбылдың Алғадайынан айырылғаны тек олардың басына түскен ауыр қайғы емес, бүкіл қазақ халқына келген үлкен қайғы, қасіретті уайым.

Уайымның да уайымы бар. Қарекетке, әділет іс үшін күреске бастайтын уайым – ойшыл адамға тән қасиет. Өмір соқтықпалы жолдарға, ала-құла қақтығыс, арпалыстарға толы. Осының бәрі – өлеңнің азығы. Осы жәйіттерді шығармаларына арқау еткен Абай, Жамбыл сынды ақындар өлеңдерінен көруге болады.

Абайдың адал өмір сүріп, түзу жолдан таймаған, орынсыз сөз сөйлеп, қарекет қылмаған, жақсылығын еш адамнан аямай, тартынбаған, басына қандай іс түссе де адамшылығын, адалдығын, арын сатпай, әділ айтып, тура сөйлеген ұлының ауруына қарсы тұра алмай, айықпас дертке шалдығып, ажал аузынан алып қала алмай дәрменсіз болып, өмірден ерте кеткен Әбіштің қазасы ұлы ақынға оңай сокқы емес. Абайға тиген сокқы – бүкіл қазақ халқының басына келген ауыр қайғы. Жүрегі жаралы ақын заманын айыптай сөйлегендей:

– Ей, сорлы заман, менен аяған қай қастығың қалды... Мен ішпеген у барма!... (6.75) деп ақын жүрегі іштей зарланады, жаны күйініп, шер кеудесі қысылады.

Қорыта айтқанда, қос ақын аяулы ұлдарынан қапыда айырылып, жапа шекті, көкіректері қарс айырылды. Абай ақынның Әбіші мендеген ауруына қарсы ем таба алмай қыршын кетсе, Жамбылдың Алғатайы нағыз ерлерше елі үшін қасықтай қанын қиып, жанын беріп халқының қамқоршы азамат болып, туған елінің алдында міндетін абыройлы өтеп, халқының жүрегінде, келер ұрпақтың сөзінде жатталып, көкейінде мәңгі қалмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы, 2008.
2. Құнанбаев А. Өлеңдер жинағы. – Алматы, 1997.
3. Ғабдуллин М. – Алматы, 1998.
4. Ж.Жабаев Ж. Өлеңдері, толғау-жырлары. – Алматы: II-том. 1984.
5. Әзірбаев К. Өлеңдері, толғаулары, поэмалары. – Алматы, 1971.
6. Әуезов А. Абай жолы. – Алматы: 13-том, 1987.

Нұрғанат Керімбеков

Әділет пен ақылға сынатып көрген-білгенін...
(Абай шығармаларының 1995 жылғы жинағы туралы)

Асыл мұрамыз Абай шығармаларының қазіргі таңдағы аса маңызды басылымы – ақынның 150 жылдық мерейтойы қарсаңында М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты дайындап 1995 жылы «Жазушы» баспанасынан шығарған «Шығармаларының екі томдық толық жинағы». Бұл басылымда ақын шығармалары М.Әуезов үлгісімен хронологиялық жүйемен беріліп, әр шығармаға ғылыми түсінік жазылған. Ғылыми түсініктерден оқырман көп мағлұмат ала алады. Бұл жағынан алдыңғы толқын абайтанушы ғалымдарымыз айтулы еңбек еткен.

Мұндай академиялық басылымның негізгі мақсаты әр сөзінде терең сырлар жатқан Абай шығармаларын мүмкіндігінше сауатты басылымын жасау керек еді. Өкінішке орай, шығармалар мәтінінде біраз қателіктер орын алған. Пікірдің дәлелдігі үшін бір-ер мысал келтірелік. Бірінші томның 120-бетінде:

Қор болды жаным.
Сенсізде менің күнім, –

деген жолдардағы «Сенсіздегі» «де» шылау болғандықтан бөлек жазылуы керек. Бұл жерде «де» жатыс септік жалғауы емес, демеулік шылау. Жалғау мен шылаудың айырмашылығы – егер жалғау болса, оны алып тастасақ сөйлемдегі сөздердің байланысы бұзылады, ал шылауды алып тастағаннан сөйлемге бәлендей нұқсан келмейді. «Сенсіз менің күнім» деп айтуға да, жазуға да болады. Сондықтан бұл жерде «де» демеулік шылау, ол бөлек жазылады.

Мектепте қазақша оқыған әр қазақ баласы оқулықтан жаттап өскен «Әсемпаз болма әр неге» өлеңіндегі «әрнеге» сөзі бұл жинақта «әр» «неге» болып бөлек жазылған (І т. 208-б). Бұл жерде «әрнеге» сөзі белгісіздік есімдігі, сондықтан бірге жазылады. «Әр» сөзі зат есіммен (адам, жер, күн, қала, т.б.) тіркесе, бөлек жазылады да, ал есімдіктермен (не, кім, қашан, бір, қалай, т.б.) қатар келгенде, бірге жазылады.

Жинақта көп кездесетін қателік – тыныс белгілерінен жіберілген. Әсіресе бастауыштан кейін қойылатын сызықша мен қарсылықты мәнді салаласқа байланысты қойылатын сызықша жетіспейді. Мысалы:

«Өткен өмір бейне түс» (II т. 20-б) тармағындағы «өмір» сөзінен кейін сызықша (–) керек. Себебі, бұл сөйлемде «өмір» – бастауыш, «түс» – баяндауыш, екеуі де атау тұлғалы зат есім, сондықтан бастауыштан кейін сызықша қою керек. «Өзі өнерсіз, өмірден тез суынар» (II т. 21-б) дегендегі «өнерсіз» сөзінен кейін үтір емес, сызықша қойылуы тиіс. Себебі «өнерсіз» – бастауыш, заттанған сын есім (адам сөзі жасырын тұр) – ал «суынар» – есімшеден жасалған баяндауыш. Мұндай жағдайда бастауыштан кейін үтір қойылмайды.

Енді қарсылықты салаласқа байланысты қойылатын үтір, сызықшаға бір мысал.

«Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым». Бұл – қарсылықты салалас сөйлем. «Ерте ояндым, ойландым» – бірінші, «жете алмадым» – екінші жай сөйлем, «бірақ» деген қарсылықты мәнді жалғаулық шылау мұнда түсіріліп айтылған. Біз түсірмей жазып көрейік:

«Ерте ояндық, ойландым, бірақ жете алмадым».

Сондықтан түсіп қалған қарсылықты мәнді шылаудың орнына сызықша қойылатындықтан, «Ерте ояндым, ойландым, – жете алмадым» болып жазылуы тиіс.

Бәріміз білетін «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңде бастауыштан кейін қойылатын сызықшаны «өлең» сөзінен кейін қойып жүрміз. Сонда барлық өлең – сөздің патшасы болмақ. Абай барлық өлеңді сөздің патшасы демейді. Осы өлеңнің кейінгі шумақтарында:

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы.
Сонда да солардың бар таңдамасы, –

демей ме? Одан әрі тіптен:

Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді солар дандақ, –

деп, «көр-жерді өлең қылған» ақын өлеңдерін қатты сынаған Абай барлық өлеңді «сөз патшасы» деп айтпаса керек. Бұл қисынға жүгінсек, сызықша «патшасы» дегеннен кейін қойылғаны көңілге қонады. Сонда сөз сарасы ғана өлең сөздің патшасы болмақ. Сөз сарасын «Қиыннан қиыстырар ер данасы» дейді Абай. Сондықтан «Өлең сөздің патшасы – сөз сарасы» болып жазылса, Абайдың өлеңге деген талабы мен талғамына сай болатыны анық.

Өкінішке орай, осы жинақта сөз тастап кеткен, Абай сөзін басқа сөзбен орынсыз ауыстырған жайлар да кездеседі. Мысалы, 38-қарасөзінде: «... оның үшін махаббаттын төлеуі – махаббат» (II т. 189-б) болып басылғанда, «толады», «махаббаттың» деген сөздер мүлде түсіп қалған. Дұрысы «...оның үшін махабатың толады, махаббаттың төлеуі – махаббат» болуы керек.

Абайдың нағыз ақындыққа бел буған шағында (1886) жазылған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» деп басталатын өлеңін бұл жинақта «Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман» деп өзгертіпті. Берілген түсінікте: «Қайғы ойладық» деген сөзді екі рет қайталау жарасып тұрмағандықтан өлең атын осылай өзгертуді мақұл көрдік» (II т. 259 –б.) деп уәж айтады. Сонда Абай сөзін «осылай өзгертуді мақұл көрдік» деп өзгерте беру керек пе? Абайдың бір сөзі тұрмақ бір әріпін өзгертсеңіз, адам мүлде шатасады. Біздің міндетіміз – Абай сөзін жүрегімізбен ұғынып, әр әріпін өз орнына қою. Абай осы жылы жазылған екі өлеңін де «Қартайдық, қайғы ойладық» деп бастап, біріншісінде «ұйқы сергек» десе, екіншісінде «ұлғайды арман» дейді. Ел тағдыры жанына батқан ақынның ұйқысы ашылып, арманы ұлғайғанын ұғынамыз. Ал, Абай «Қайрат қайтты» деп жазуы ақылға қонбайды. Шығармаларында адамның негізгі қасиетінің бірі ретінде «қайратқа» көп көңіл бөліп, жан-жақты сипаттаған ақын «қайратым қайтты» деп айтпаса керек. Бұл жылдары «талаптың тұлпарын мінген» жалындаған нағыз қайратты шағы еді.

Мұндай орынсыз өзгеріс «Адамның кейбір кездері» өлеңінде де бар.

Әділет пен ақылға
Сыналып көрген-білгенін.
Білдірсе алыс-жақынға
Солардың сөйле дегенін, –

деген шумағындағы «білдірсе» сөзі 1945, 1961, 2005 жылдардағы жинақтарда «білдірер» деген келер шақ есімшемен берілген. Біз «білдірер» болып жазылғанын құптаймыз. Өйткені өлеңнің алдыңғы шумағында «қолға алар», «толғанар» деген Абай «білдірерді» «білдірсе» деп, шартты райға айналдыруы көңілге қонбайды.

«Кейде есер көңіл құрғырың» өлеңіндегі көп адамды ойландырып жүрген сөз – «Махаббатсыз – дүние дос» (1995жылғы басылымда «дүниедос» боп бірге жазылыпты. I т. 159-б.). Ал

1961 жылғы басылымда «Махаббатсыз – дүние бос» делінген. Қайсысы дұрыс? Екі басылымда да бұл туралы түсінік берілмеген.

Абайдағы «Алланы тану» мәселесінде аса күрделі танымды берген «Алла деген сөз жеңіл» өлеңіндегі бір ізге түспей, абайтанушыларды қатты ойландырып жүрген сөз:

Ақыл мен хауас барлығын
Білмейдүр, жүрек сезедүр, –

дегендегі «меннің» бөлек және бірге жазылуы. Бұл жинақта бірге жазылған. Хакім шығармаларындағы күрделі танымдарға терең бойлап, терең тануды мақсат еткен Мекемтас Мырзахметұлы «менді» ақыл сөзімен бірге жазғанда Абайдың «Алланы тану» мәселесін біз дұрыс бағамдай аламыз дейді. Бұған сөзімнің ішкі сырын кім аңғарса, сөзім сонікі деп Абайдың өзі төрелігін жасайды.

Әйгілі «Айттым сәлем, қаламқас» өлеңіндегі «қаламқасты» қалай жазбақпыз? Жинақта бөлек жазылыпты. «Қиыстырып мақтайсыз» өлеңіндегі:

Тал жібектей оралып,
Гүл шыбықтай бұралып (Іт. 126-б.), –

деген жолдардағы «тал» мен «гүл» ауысып кеткен жоқ па екен? «Гүл жібектей», «тал шыбықтай» деген дұрыс болмас па?

Ендігі бір қалыпқа түспеген мәселе – Абай шығармаларындағы кейбір сөздердің орфографиясы. Өз басым Абайдың «қарасөзін» бірге жазу керек деп білем. Ал біз бөлек жазып жүрміз. Бөлек жазатын мұндағы «қара» мен «сөз» сын есім мен зат есім емес. Бұл – әдеби-философиялық жанр. Сондықтан бір жанрдың атын бөлек жазбай бірге жазсақ көңілге қонбақ. Сол сияқты «хакім» сөзі де «хаким» болып жазылып жүр. Бұның біреуіне тоқтауымыз керек. Және де «иманигүл» деген Абай гуманизімінің аса бір ұғымы бар. Бұл сөз де көбіне бөлек жазылып жүр.

Ардақтымыз Абайдың шығармаларының сауатты басылымын жасай алмай жүргеніміз «абайтану» ілімінің зор кемшілігі. «Абайтану» ілімінің қазіргі деңгейінің қандай екенін осының өзі-ақ көрсетіп тұр. 1995 жылға академиялық жинақтан еміле және тыныс белгі кателерінің көп болуының бір себебі – бұл басылымға білікті тілші ғалымдардың тартылмауынан болған.

М.О. Әуезов өзі басы-қасында болып дайындаған Абайдың 100 жылдығына орай шыққан шығармалар жинағының жауапты редакторы аса білікті тілші-ғалым Нығымет Сауранбайев болғанын еске алсақ, ендігі басылымды дайындағанда тілші-ғалымдардың корректор, редактор болуы аса қажет.

Асыл мұрамызға абай болып, әр сөзін әділет пен ақылға сынатып барып, халыққа ұсынсақ Абай мен халық алдындағы парызымыз адал өтелмек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы, 1995.
2. Абай. Толық шығармалар жинағы. – Алматы, 1945.
3. Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы, 1961.
4. Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қара сөздер. – Алматы, 2005.

Әлімбай Найзабаев

Жамандық күнде жарымсың...

Абай «Көңілдің күйі тағы да» (1900) дейтін лирикалық өлеңін М.Ю.Лермонтовтың «Измаил-Бей» [1,229-6] поэмасындағы кіріспенің он екі жолын аудару арқылы жазып, өз жанынан:

Жанымның жарық жұлдызы,
Жамандық күнде жарымсың.
Сөз болсын ескі ер сөзі,
Кейінгіге қалынсын [2,52-6], –

деп төрт жолды тағы бір шумақ қосқаны туралы ғылыми еңбектерден білетінбіз. «1900 жылы екі-үш өлең жазған. Ал, «Көңілдің күйі тағы да» деген шығармасы Лермонтовтың өлеңімен тығыз байланысты» [3,98-6], – деп, ең алғаш осы шығарманың Лермонтов өлеңімен байланысы бар екендігі туралы қысқаша ой-пікір айтқан М.О. Әуезов болды. Осы өлеңнің соңғы бір шумағы жайлы Зәки Ахметов: «Өлеңнің соңғы шумағы түпнұсқада жоқ, Абай өзі қосқан сияқты» [4,288-6], – деп пікір білдірсе, Жұмағали Ысмағұлов 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша, басқа да басылымдарды салыстыра отырып: «М.Ю.Лермонтовтың «Измаил-Бей» поэмасынан аударма. Абай соның кіріспесінен 12 жол алып аударған да, өз жанынан төрт жолды тағы бір шумақ қосқан » [2,233-6], – деп З.Ахметовтың жоғарыдағы пікірін нақтылай түседі.

З.Ахметовтың пайымдауынша: «Лермонтов осы сезімін Измаилдың жақсы көрген, бірақ қолынан шығарып алған Черкес қызы Бараны (Зараны. – Ә.Н.) сағынуын бейнелеу арқылы аңғартады. Абай өлеңіндегі «жарымсың» деген сөз Лермонтовтың бұрынғы махаббатын сағынған сезімін білдірген сөздерге сәйкес келеді емес пе?...» [4,288-6], – деп ой түйеді. Демек, З.Ахметов осы бір шумақ өлеңде Лермонтовтың өміріне қатысты өмірбаяндық дерек бар сияқты деген ойын ортаға салып отырған тәрізді. «Жарымсың» деген сөзге екпін түсіре отырып, Лермонтовтың бұрынғы махаббатын (Наталья Феодровна Иванованы. – Ә.Н.) сағынуын Абай бейнелеу арқылы аңғартады деген байламға келеді.

Абайдың өмірі мен шығармашылығы жайлы әдеби-сын зерттеу еңбек жазған Тәкен Әлімқұлов та осы бір шумақ өлеңге ерекше көңіл бөліп, пікір білдірген. Ол: «Бұл – Абайдың көкіре-

гінде көптен ұялаған көкейкесті сөзі. Соның орайын тауып, осы өлеңнің төртінші шумағына қыстырып жіберіп отырғаны да тегін емес. Жеке туындылардың тарихы автордың өмірбаянын арши түсуге көмектеседі. Бұлтартпас дәлелдің бодауына жүреді. Мәдениетті ақындардың із қалдырған жерін өлеңмен таңбалап кетуінде осындай да сыр бар. Ұзын сөздің қысқасы, Абайдың соңғы жылдарында жұмбақ бар. Бұл ұлы қайраткердің тағдырына тән жұмбақ» [5,28-6], – деп, Абайдың жұмбақ өмірінің соңғы жылдарына терең бойлауды мақсат еткені байқалады. Бұл жерде зерттеуші 1903 жылы патша полицейлері ақын ауылын қоршауға алып, Жидебайдағы үйінде жүргізілген тінтуді, 1904 жылы қайтыс болған ұлы Абайдың жұмбақ өлімінің себебін терең зерттеп-зерделеу керектігін аңғартқандай болады. Бір сөзбен айтқанда, саяси астары бар өлең шумағы деген ойды меңзеп тұрған сияқты.

Осы жерден ойымызды түйіндесек, жоғарыдағы Абайдың өз жанынан косқан бір шумақта автобиографиялық (өмірбаяндық) факті бар деген ортақ пікірді З. Ахметов, Ж. Ысмағұлов, Т.Әлімқұлов та жоққа шығармайды.

М.О. Әуезов Абайдың ақындық жолына өлеңдерінің туу, жазылу себебтерін ашуға көп назар аударып отырған. Көп жағдайда Абай өмірінің кей тұстарын бейнелейтін өлеңдерінің сырын ашуды, кейінгі зерттеушілерге ой салу үшін қысқа ғана бір ауыз сөзбен із тастап қана кеткен.

Жоғарыдағы бір шумақ өлеңнің екінші жолындағы «жарымсың» деген сөзде терең мән бар сияқты. Абай «жар» деген ұғыммен «Алланы», «өлеңді» немесе «әйелді» айтып отырған болуы да мүмкін. Осы үш ұғымның ішінен «жарымсың» – деп Абай «әйелді» айтып отырған сияқты. Абайдың 1900 жылы жанында болған әйелі – Еркежан. Сондықтан «Жамандық күнде жарымсың» – деп Еркежанды айтып отырған тәрізді. Себебі, бүгінгі күнге жеткен естелік қолжазбалар, М.О. Әуезовтің зерттеу еңбектерінде Еркежан жайлы деректі-мағұлматтар осылай болжам жасауға жетелейді.

Абайдың Әйгеріммен туған баласы Тұрағұл «Әкем Абай туралы» деген естелік қолжазбасында: «Үлкен үйдегі келінін алып, үлкен үйге кірген соң, өзге үйіне оқта-текте келетін болып, дәулеті мол жерде, ел ортасында үлкен үйге отыратын болды...» [6, 19-6], – деп келіні Еркежанды алған соң, екі әйелі Ділде мен Әйгерім аулына әкесінің «оқта-текте» ғана барып, өмірінің соңғы жылдарында Еркежанмен тұрғаны жайлы сенімді мағлұмат береді.

М.О. Әуезов «Абайдың туысы мен өмірі» атты Абай өмірбаянының алғашқы нұсқасында: «Бұл екі арада Абай өмірінде болған үлкен өзгеріс 1982 жылы Оспанның үлкен үйіндегі (бұл Құнанбайдың үлкен үйі болады) Еркежан деген келінін алады» [7,146-6], – деп Еркежанды алған жылын анықтағандай болады. Бірақ Абай өмірбаянының үшінші нұсқасында: «Осыдан кейін Оспан өлгеніне 5 жыл толғанда, 1896 жылы Абай Еркежанды алады.»[7,325-6], – деп, Еркежанды нақты 1896 жылы алғандығын нақтылап, анықтап алады да: «Еркежанды Абай өле-өлгенше жақсы көрумен кеткен. Мұны алған соң, өзге екі әйелінен, әсіресе соңғы кезде көңілі қалған Әйгерімнен алыстап кетеді. Ділдә ерте қартайып, балаларының анасы болған қалпында жәй ғана сыйлас досы боп қалады. Ендігі әйелі өзге екеуі емес, жалғыз Еркежан ғана болғанға ұқсайды» [7,326-6], – деп, Абай өмірінің соңғы жылдарында өзге екі әйелі емес, жалғыз Еркежанмен ғана тұрған болуы керек деген байламға келген тәрізді.

Сонымен Абай «жарымсың» деп Еркежанды айтып отырғанға ұқсайды. 1891 жылы Оспан қайтыс болған соң, Еркежанды Ырғызбай әулеті әменгерлік жолмен Абайға қосқан. Еркежан – Абайдың соңғы қайғылы өміріндегі сырлас досы, адал жары. Ол – ағайын арасындағы татулықты сақтаған, күндестік ойламай, Абай балаларының бәрін бауырына тартып, үлгі-өнеге көрсеткен үлкен ақыл иесі. Ал «жамандық күнде» деп зарлануы да тегін емес. 1891 жылы інісі Оспан, 1895 жылы баласы Әбіштің мезгілсіз өлімін аза тұтып жүрген Абайдың өзіне жасалған 1897 жылғы қастандық сияқты азалы да, азапты күндерін меңзеп отырған тәрізді. Абай осындай «жамандық күнде» (1897 жылғы) жанынан табылған Еркежанды «Жанымның жарық жұлдызы» деп, осындай адал жарын кейінгілер білсін, өнеге алсын: «Сөз болсын ескі ер сөзі, кейінгіге қалынсын», – десе, дегендей-ақ.

Қорыға айтқанда Абай М.Ю.Лермонтовтың өленіне өз жанынан бір шумақ қосу арқылы өмірінің кей тұстарын жұмбақтап, астарлап, меңзеу арқылы аңғартады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Лермонтов М.Ю. Сочинения в 4-х томах. – Т.2. – Москва: Правда, 1986. – 512 стр.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.2: Өлеңдер мен аудармалар. – 2005. – 336 б.

3. Әуезов М.О. Абайтану дәрістері. – Алматы: Рауан, 1994. – 160 б.
4. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының, Атамұра: – 1995. – 720 б.
5. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан: Әдеби-сын зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1993.
6. Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 56 б.
7. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. – Алматы: Санат, 1997. – 416 б.

Авторлар туралы мәліметтер

Қасқабасов Сейіт Асқарұлы – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры, ҚР ҰҒА академигі, филол.ғ.д., профессор.

Ысмағұлов Жұмағали – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Әдебиет тарихы секторының жоба жетекшісі, филол.ғ.д., профессор.

Мырзахметов Мекемтас – М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті Б.Момышұлы атындағы орталықтың директоры, филол.ғ.д., профессор.

Қорабай Серікқазы – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Әдебиет тарихы секторының модераторы, филол.ғ.к.

Қайшыбаева Раушан – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Әуезовтану секторының аға ғылыми қызметкері, филол.ғ.к.

Әлібек Тоқтар Кесімұлы – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Әдебиет тарихы секторының жетекші ғылыми қызметкері, филол.ғ.к.

Мұқан Аманкелді Оразбайұлы – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Өнертану секторының модераторы, өнертану кандидаты.

Сариев Шөмішбай Нағашыбайұлы – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Әдебиет тарихы секторының аға ғылыми қызметкері, филол.ғ.к.

Ердембеков Бауыржан – Семей мемлекеттік педагогикалық институтының педагогика-психология факультетінің деканы, филол.ғ.д.

Ақыш Нұрдаулет Бабиханұлы – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Әдебиет тарихы секторының жоба жетекшісі, филол.ғ.к.

Орда Гүлжаһан Жұмабердіқызы – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Әдебиет тарихы секторының аға ғылыми қызметкері, филол.ғ.к.

Машакова Айнұр Қасымжанқызы – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қазіргі әдебиет (тәуелсіздік дәуірі) және әлем әдебиеті секторының ғылыми қызметкері, филол.ғ.к.

Акашева Салима Салимовна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

Исламбаева Зухра Усманбекқызы – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Өнертану секторының кіші ғылыми қызметкері, театртанушы.

Сабырова Айжан Сауханқызы – М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Әдебиет тарихы секторының кіші ғылыми қызметкері.

Керімбаев Нұрғанат – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті «Абайтану» ғылыми-зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері.

Найзабаев Әлімбай – Тараз Мемлекеттік педагогикалық институтының аспиранты.

МАЗМҰНЫ

1. Қасқабасов С. Кіріспе сөз.....	3
2. Ысмағұлов Ж. Қазақтың рухын оятқан басылым (Абайдың алғашқы жинағы туралы)	7
3. Мырзахметов М. Ғасыр жүгін арқалаған ақын	13
4. Қорабай С. Абайдың тұңғыш кітабын бастырушылар	18
5. Қайшыбаева Р. Некоторые проблемы перевода прозы Абая на русский язык	24
6. Әлібек Т. Абайдың тұңғыш (1909) және соңғы (1995) жинақтарындағы кейбір мәтіндік ерекшеліктер	32
7. Мұқан А. М.О.Әуезовтың «Абайы» классика ма? (Немесе, аталмыш шығарманың театр сахнасына қойылу тарихынан)	40
8. Сариев Ш. Абай дәстүрі және тәуелсіздік кезеңдегі қазақ лирикасы.	55
9. Ақыш Н. Абай қара сөздеріндегі ұлттық идея	70
10. Ердембеков Б. Құдайым жаратуын қасқа кылып	75
11. Орда Г. Абай поэзиясындағы мәңгілік категориялар	84
12. Машакова А. Абай в восточных научных исследованиях	88
13. Акашева С. Некоторые вопросы риторики в «книге слов» Абая	95
14. Исламбаева З. Абай шығармаларының сахналық көрінісі	100
15. Сабырова А. Абай және Жамбыл	107
16. Керімбаев Н. Әділет пен ақылға сынатып көрген-білгенін... (Абай шығармаларының 1995 жылғы жинағы туралы)	115
17. Найзабаев Ә. Жамандық күнде жарымсың	120
18. Авторлар туралы мәліметтер	124

**Абай мұрасы – қазақтың ұлттық қазынасы
(Республикалық ғылыми-теориялық конференцияның
материалдары)**

Компьютерде беттеген: Б.Қосдаулетов
Суретші: Д.Тасболатов

Теруге 15.08.2009 берілді.
Басуға 26.08.2009 қол қойылды.
Офсеттік басылым. Пішімі 85x116 1/16
Шартты баспа табағы 10,0.
Есептік баспа табағы 8,0.
Таралымы 100 дана.

«КИЕ» лингвоелтану
инновациялық орталығы» ЖШС
Алматы қаласы,
Төле би көшесі, 27.
Тел.факс: 291 35 63
E-mail: KIE_ORTALYGY@mail.ru